

STUDIA LITTERARIA
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR ÉS ÖSSZEHASONLÍTÓ IRODALOMTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK KIADVÁNYA

TOMUS XLII.

Redigunt:
I. BITSKEY et L. IMRE

TANULMÁNYOK
A FELVILÁGOSODÁS KORÁNAK
MAGYAR IRODALMÁBÓL

DEBRECEN, 2004

A MAGYAR NYELVŰSÉG PROGRAMJA A XVIII. SZÁZADI EGYHÁZI IRODALOMBAN

A XVIII. századi irodalmi gondolkodás egyik meghatározó vonulatát alkotják a magyar nyelvű írásbeliség szerepére vonatkozó töprengések.¹ A kérdés kutatásában az utóbbi évtizedekben számos új eredmény született, megnőtt a kiadott elméleti szövegek száma, s megkezdődött az anyanyelvi törekvések történeti hátterének, ideológiai és társadalmi összetevőinek tisztázása.² Ma már tudjuk, hogy a magyar nyelv nem Bessenyeinél bukkan fel először mint az új művelődés rendszere, hogy a felvilágosodás, a polgári átalakulás és a nemzeti nyelv rendkívül összetett, dialektikus viszonyban áll egymással, s hogy a magyar nyelvűség összekapcsolása a rendi nacionalizmus problémájával a kérdés jelentős leegyszerűsítését vonja maga után.³ A magyar nyelvűség pártolása nem szükségszerűen járt együtt a felvilágosult törekvésekkel, s a kétes értékű vagy nem korszerű eszmékkel összefüggésben fellépő nyelvi kezdeményezések is hozzájárultak a magyar nyelvűség tudatának erősítéséhez.⁴ Látjuk azt is, hogy a század nyelvi kérdései nehezen dönthetők el a nemesség két, különböző arányban rokon- vagy ellenszenves rétegének szembeállításával, illetőleg a magyar és nem magyar nyelven író értelmiség szerepének, az írástudatlan tömegek nyomásának és a folyamat végeredményének figyelmen kívül hagyásával.⁵ Jórészt tisztázatlan a magyar nyelvűség kapcsolata a más magyarországi etnikumok anyanyelvi törekvéseivel, megvilágításra várnak a XVII. század végén végbement retorikai diskurzusváltás nyelvi vonatkozásai, s beható vizsgálá-

¹ TARNAI Andor, *A magyarországi irodalomtörténet-írás megindulása*, ItK 75. (1971), 35–77. A tanulmányhoz fűzött megjegyzéseiért Éder Zoltánnak mondunk köszönetet.

² TARNAI Andor–CSETRI Lajos, *A magyar kritika évszázadai: Rendszerek a kezdetektől a romantikáig*, Bp., Szépirodalmi, 1981, 188–248.

³ TURÓCZI-TROSTLER József, *Magyar irodalom – világirodalom, Tanulmányok, I.*, Bp., Akadémiai, 1961, 347., 354–355.; KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1983, 305., 311.; SZAJBÉLY Mihály, *Az anyanyelv helye a 18. századi magyar felvilágosodás haszonelvű világszemléletében*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum 25 (1988), 39–56.; SZELESTEI N. László, *Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790*, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 1989, 104.; BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi, 1994, 25.

⁴ KOSÁRY, *i. m.* (3. jegyzet), 59., 68., 310.; BÍRÓ, *i. m.* (3. jegyzet), 26.

⁵ TARNAI Andor, KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp. 1980, Akadémiai K., 758., l. ItK 86. (1982), 363–370.; BÍRÓ, *i. m.* (3. jegyzet), 27.

latot igényel Erdély sajátos szerepe a magyar nyelvűség programjának ápolásában.⁶ A XVIII. század nyelve, azon belül épp az újítást megelőző néhány évtized szókincese, részben ma is ismeretlen. Nem tudjuk pontosan azt sem, hogy a nyelvművelést központi céljának tekintő, 1779-ben alapított Hazafiúi Magyar Társaság tagjai miért voltak néhány kivételtől eltekintve katolikusok?⁷ Mindezen kérdések megoldása csupán a nyelv- és irodalomtörténet eredményeinek, a magyar nyelvűségre vonatkozó korabeli elvi megnyilatkozásoknak és a megvalósult gyakorlatnak az együttes figyelembevételével lehetséges.

A magyar nyelvű irodalom elméleti megalapozása a XV. század végétől folyamatosnak tekinthető,⁸ s a XVII. századi grammatikai, logikai, retorikai és poétikai kézikönyvekben, valamint a fordításirodalom keretszövegeiben jól megfigyelhető a nemzettudat megfogalmazásainak összekapcsolódása a magyar nyelv művelésére irányuló törekvésekkel.⁹ A XVII. századon végigvonul a magyar nyelv szegénységének, igényes kifejezésre való alkalmatlanságának toposszerű hangoztatása, s folytatódik a latin retorikai tradíció és a magyar irodalmi gyakorlat integrációja. A korszak egyházi irodalmában nagyon magas a latinból és a különféle nemzeti nyelvekből készült fordítások, átdolgozások aránya, s a század fordításirodalmának legnagyobb része a vallásos szükségletek kielégítésére jött létre.¹⁰ A hitvita-irodalomban a magyar nyelvűség mellett szóló fontos érv az anyanyelvükön olvasók széles köre, s nem mellékes körülmény az sem, hogy az önálló magyar retorikai szakirodalom az egyházi szónoklattan területén született meg.¹¹ A klasszicizáló latinság új irodalmi kifejezésformája a XVII. század végétől fokozatosan a nemzeti nyelv és irodalom hatása alá került, s kezdenek kibontakozni egy nemesi nyelvi program körvonalai.¹² A laicizálódó egyházi értelmiség ugyanettől az időtől fokozott mértékben kezdett nyelvi kérdésekkel foglalkozni, s a magyar nyelv irodalmi használata és művelése mellett foglalt állást.

⁶ KENYERES Imre, *A magyar irodalomtörténet-írás fejlődése a XVIII. században*, Bp., 1934, 32.

⁷ SZELESTEI, *i. m.* (3. jegyzet), 111.

⁸ TARNAI Andor, *A magyar irodalomtörténeti hagyomány kialakulása*, ItK 65. (1961), 637–658.; uő, „A magyar nyelvet írni kezdik”, *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1984.

⁹ BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”, *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., Akadémiai–Universitas, 1998, 302.

¹⁰ THIENEMANN Tivadar, *XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetű művei*, ItK 32. (1922), 63–92. 1923, 22–33. KASTNER Jenő, *XVII. és XVIII. századi olaszból fordított vallásos műveink*, *Egyetemes Philológiai Közlöny* 51. (1927), 24–31.; KOLTAY-KASTNER Jenő, *A magyar irodalmi barokk*, *Budapesti Szemle* 67. (1944), 65–77., 113–133.; BARTÓK, *i. m.* (9. jegyzet), 287.

¹¹ BARTÓK, *i. m.* (9. jegyzet), 289., 300.

¹² TARNAI, *i. m.* (1. jegyzet), 73.; TARNAI–CSETRI, *i. m.* (2. jegyzet), 190–193.

A XVIII. század elejére kialakultak az egyházi irodalom műfaji keretei. Lényegében megoldódott a nyelvi egységesülés és normalizálódás alapvető kérdése, a hangjelölés fonematikus jellege, s kialakult a kiejtés szerinti és a szóelemző elv helyesírásbeli egyensúlya.¹³ A hangtanban az írott nyelvből kiszorult az *i*-zés és *ü*-zés, s az alaktan területén is sok esetben a mai változat vált elfogadottá. A formai jelenségek egy része továbbra is ingadozott, de többnyire már megindult a normalizált változatok felé. Megkezdődött a nyugati irodalmi nyelvi változat lassú visszahúzódása az északkeleti normarendszer elől, s az északkeleti normán belül kialakulóban volt egy külön erdélyi változat.¹⁴ Ugyanakkor továbbra is hiányzott a szókészleti, frazeológiai, mondattani és stílusbeli jelenségek egysége, s több tekintetben bizonytalan volt a nyelvi tudat és gyakorlat. Meglehetősen szegényes volt az irodalmi szó- és kifejezőkészlet, s a kialakulóban lévő normarendszert csupán a legműveltebb körök ismerték.

Ismeretes, hogy a nemzeti nyelvek egész Európában előbb a vallásos, majd a világi irodalomban hódítottak tért, s hogy a nemzeti nyelvű Biblia-fordítások és a vallásos irodalom műfajai a XV. század második felétől – nem elhanyagolható időbeli különbségekkel – fontos szerepet játszottak a nemzeti nyelvek egységesülésében és a nemzeti irodalmak formálásában. Míg a nemzeti nyelv használata a protestáns felekezeteknél kezdettől fogva a vallási program részét alkotta, a katolikusoknál csak jelentős késéssel, a történelmi körülmények hatására, nem egyszer központi tiltás ellenére fejlődött ki. Kevésbé köztudott, hogy a jóval ismertebb XVI. és XVII. századi egyházi irodalom mellett az egyházi irodalom a XVIII. században is jelentősen hozzájárult a magyar nyelv jogosultságának elvi megalapozásához és alkalmassá tételéhez az irodalom művelésére. Lukácsy Sándor és mások kutatásai nyomán ma már egyre világosabban látszik, hogy a XVIII. századi egyházi irodalomban folyamatos volt a törekvés a magyar nyelv irodalmivá emelésére, s megfigyelhetők az anyanyelvi szövegekre irányuló elméleti gondolkodás nyomai is.¹⁵ Az egyházi irodalom e szerepének háttérbe szorulását az irodalomtörténet-írásban elsősorban az magyarázza, hogy a XVIII. század végén az irodalom fogalmának átalakulása és az egyházi irodalom hanyatlása következtében az ilyen típusú szövegek kiszorultak az irodalomból, a magyar nyelvű és a nemzeti irodalom szinonimákká váltak, s szakítás következett be az egyházi irodalom nyelvével és stílusával.

Magában a korban azonban és azt követően is folyamatosan jelen volt az egyházi irodalom irodalmi státusának és a magyar nyelv fejlődésében betöltött szerepének tudata. Így például amikor Bod Péter, a magyar nyelv ügyének öntudatos képviselője, 1748-ban kiadta *A szent bibliának históriája* c. művét, nemcsak az egyik első műfaj történetet írta meg magyar nyelven az egyházi

¹³ SZATHMÁRI István, *Faludi és a magyar irodalmi nyelv*, *Magyar Nyelv* 77. (1981), 136–141., itt: 138.

¹⁴ BÁRCZI Géza, *A magyar nyelv életrajza*, Bp., Gondolat, 1963, 242–244.

¹⁵ LUKÁCSY Sándor, *Isten gyertyácskái*, Pécs, Jelenkor, 1994, 7–22.

irodalom műfajainak egyik „ősforrásáról”, hanem külön fejezetben dolgozta fel a nyomtatott magyar Biblia-fordítások történetét.¹⁶ Az 1756-ban javított és bővített kiadásban megjelent munka egyben forrásul szolgált a magyar és a latin nyelv keveredésének problémáját az előszóban felvető *Magyar Athenas* címszavaihoz. A század közepén Barkóczy Ferenc egri püspök erőteljesen szorgalmazta a magyar nyelvűséget, s az ő körében találkozunk a leggyakrabban a magyar könyvek kiadásának támogatásával. Az egyházi irodalom nyelvi kiaknázását szorgalmazta a magyar irodalom klasszikus korszakában például Csokonai, aki az *Anakreoni dalok* jegyzeteiben figyelmet kért „a gyarló énekes könyvek” és „a veszekedő Predikáziók” „jó Magyar szavai” számára.¹⁷ A fiatal Kölcsey Pázmány, Illyés András és más egyházi szerzők munkáit is forgatta, s 1825-ben értekezést írt az egyházi beszédről mint műfajról, melyben határozottan állást foglalt Májer József székesfehérvári hitszónok váli beszédének az *Élet és Literaturába* való felvétele mellett.¹⁸

Mindez jelzi, hogy egyrészt a különböző felekezetek irodalmának szerepe nem teljesen tisztázott a magyar nyelvűség XVIII. századi alakulásában. Másrészt az utóbbi időben több vizsgálat bizonyította, hogy a nyelvkérdésről és az egyházi irodalom műfajairól a felekezeti határok mentén is lehet és érdemes gondolkodni.¹⁹ Számos példa van arra, hogy a különböző felekezeteket ért szellemi hatásokot részben más-más nyelven írt művek közvetítették, hogy a vallásos művek mondanivalójának magyar nyelvű tolmácsolása számos esetben fontosabb volt a felekezeti hovatartozásnál, s hogy a felekezetek nyelvi, stílusbeli és retorikai gyakorlata közötti határok mindkét irányban átjárhatók voltak.

Annak érzékeltetésére, hogy a XVII. század végén milyen szintet ért el az anyanyelvűség tudata, Haller János 1682-ben kiadott Corenus-fordításának „*Elöl-járó beszéd, és Ajánló-Level*”-ét választottuk példaként. A francia ferences szerző²⁰ elmélkedő, vigasztaló könyvéhez írt előszóban Haller, miközben tárgyalja a fordításirodalom általános kérdéseit, tömören összegzi a magyar nyelv állapotára vonatkozó korábbi és korabeli elképzelések egy részét. A bevezető részben antik, bibliai és kortárs példák, idézetek sorával igazolja a

¹⁶ KENYERES, *i. m.* (6. jegyzet), 34.; vö. BRETZ Annamária, *Bod Péter a magyar bibliafordításokról: Adalékok Bod Péter munkamódszeréhez = Bod Péter, a historia litteraria művelője: Tanulmányok*, szerk. TÜSKÉS Gábor, Bp., Universitas, 2004, 59–70.

¹⁷ BITSKEY István, *Püspökök, írók, könyvtárak: Egri főpapok irodalmi mecénatúrája a barokk korban*, Eger, 1997, 75–80.; CSOKONAI Vitéz Mihály, *Anakreoni dalok*, Bécs, Pichler, 1803, 33.; LUKÁCSY, *i. m.* (15. jegyzet), 11.

¹⁸ *Kölcsey Ferenc összes művei*, kiad., bev. KERECSENYI Dezső, Bp., Franklin, (1941), 607–613.; LUKÁCSY, *i. m.* (15. jegyzet), 11.

¹⁹ TÜSKÉS Gábor, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai (Nádasi János)*, Bp., Universitas, 1997; KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas, 1998.

²⁰ Johann Christoph ADELUNG, *Fortsetzung und Ergänzungen zu Christian Gottlieb Jöchers allgemeinen Gelehrten-Lexicon, II*, Leipzig, Gleditschen, 1787, 464.

könyvek gyűjtését és pusztulását, s kétségbe vonja az új munkák nagy részének eredetiségét. A kompilációknál többre tartja a nemzeti nyelvű fordításokat, különösen ott, ahol szűkében vannak a könyveknek:

De mivel mind idvességünk tanúságára, s-mind világi életünknek igazgatására más nyelveken elégséges könyvek vannak; ahoz-képest, én szükségesebbnek tartom, valamely tudós embernek hasznos szép munkáját, annak a Nemzetségnek tulajdon nyelvére fordítani, mely szűkös a nélkül, melyből kivályképpen-való testi épületet vehet; hogy-nem-mint maga elméje-mutogatásával olly írást indítani, mellyet más könyvekben-is fel-találván, unalommal látnának az emberek.²¹

Magyarországon nem a könyvek általában, hanem csupán a magyar nyelvű könyvek hiányoznak a magyar nyelv lebecsülése és a latin előnyben részesítése miatt:

A keresztyénségben, egy Nemzetség-között, meg-kell vallani, nincsen nagyobb szűki a könyveknek, mint a Magyaroknál: de azt-is nem az emberek restségének kell tulajdonítani, mivel a Magyarok-között-is sok tudós emberek találkoznak, s találkoztak eleitől-fogvást, kik nagy elméjek-szerint szép könyveket bocsátottanak-ki. De semminek tartván a magok szülötte nyelveket, vagy el-hitetvén magokkal, hogy a Magyar-nyelven sem olly bővön, sem olly igazán, és olly szép szókkal, ki-nem fejezhetik a dolgokat, a mint kívántatnék; el-állanak a Magyar-szó mellől, és jo deákságokat akarván mutogatni, a mit irnak, nem Magyar, hanem Deák-nyelven bocsáttyák-ki, mellyet a Magyaroknak tized, vagy század-része sem tudhat.²²

Ezt követően Haller állást foglal a magyar nyelv más nyelvekhez fűződő viszonyában, tiltakozik a magyar nyelv megvetése ellen, s határozottan érvel annak más élő nyelvekkel való egyenrangúsága mellett:

Miért kellessék pedig a Magyar-nyelvet annyira meg-vetni, fogyatkozotnak tartani, kivályképpen jó Magyaroknak, semmiképpen nem értem. Mert én egy Nemzettel sem perlödöm, tudván gyűlölségesnek lenni az hasonlítást, de bátran merem mondani, hogy egy nyelvet sem találni magában elégségesebbet a Magyar-nál, a ki senkivel nem czimborálván, szolhasson mindenekről. [...] Mind ezekre a[z idegen] Nemzetekre nem szorúlván, a Magyar tisztán beszélhet: mert történhetik az ugyan, hogy a sok szók-között, eshetik olyan a Magyar-szóban, mely más nyelven-is az szerint találtatik: mint, Káposzta, Korona, Prokátor, Fundamentom, etc. de azzal többet egyik a másiknál nem dicsekedhetik; mert ki-tudgya azt, mellyik attá annak az állatnak elsőben azt a nevet? holott egyik nyelvnek tulajdonsága sem elsőb a másiknál.²³

Ezután a latin nyelvvel szemben védelmébe veszi a magyart, elítéli a deákos kifejezések mértéktelen használatát, a két nyelv keverését, s szorgalmazza az anyanyelv iskolai oktatását:

²¹ HALLER János (ford.), *Pays, a békeséges türesnek payssa*, Csik-i Klastrom, 1682, a3r.

²² HALLER, *i. m.*, (21. jegyzet), a3r-v.

²³ HALLER, *i. m.*, (21. jegyzet), a3v.

A Deákos emberek kivált-képpen dicsekednek avál, hogy magyarul ki semmondhatnák szándékjokat; [...] Holott a vólna dícsiretre-méltó, a ki mellyik nyelven inditaná dólját, végezné azon, imide amoda való kapdosás-nélkül. [...] mert ha a Magyar-nyelven azon Iskólákat tanitanák, ök-is azon ismételten dólásokat vagy a szerint neveznék, a minek hiják a Görögök és Deákok, vagy ök-is találának nevet mindenek.²⁴

A továbbiakban beismeri a magyar nyelv viszonylagos elmaradottságát. Ízes szólások és közmondások segítségével hívja fel a figyelmet az anyanyelv elsorvadásának veszélyeire, ugyanakkor értékeli az idegen nyelvek ismeretét. Öszszefüggést lát az ország és a nyelv hanyatlása között, s jelzi, fordításának célja a nemzet szolgálata, felemelése:

Tudom haszontalanság vólna, kivályképpen ilyen késő üdőben arra serkenni, s abban igyekezni, azt akarai el-hitetni másokkal, hog a magyar nyelvet olyan becsületben méltó vólna tartani, mint akár mellyiket, a fellyül meg-nevezett nyelvek-közzül, mert Sz. István, Szent László s Mátyás Király idejekben, magyar-országnak felséges, győzedelmes, virágzó állapotában lött vólna annak helye s módgya: mindaz-által mint hog gyaláztatnak tartjuk értékes embernek kuldulásával enni kenyerét, nyilván a magyarnak-is szégyen, ha beszédében belé sül, és más nyelven segíti-ki magát a magyar-nyelven el kezdett beszédből. Igazdolog, szép és dícsiretre méltó külön külön féle nyelveket tudni, s azon igyekeznijs kell a becsületes Iffiaknak, de akar-ki itéllye-meg, ha illendő-é egyszers-mind két nyelvet öszve-zavarni, s úgy beszélni. [...] Nem csak illetlenség vagyion ebben; de azt-is tartották a régi Eleink, hog a mely nemzetnek szokását, szó-járását, ruházattját fel-veszik az emberek, végre azon népnek birtoka alá esnek. Adta vólna Isten, ne az Magyarokon tellyesedett vólna-bé az a mondás, de talám ennek senki ellene nem mondhat, ha állapotját meg-tekinti az mostani és régi Magyar birodalomnak. En ezt tovább nem vitatom; hanem mivel rosz madárnak tartjuk, melly fészket meg-motskollya, ha egyébbel nem, avagy csak jó emlékezzettel kívántam szolgálai Nemzetemnek.²⁵

Haller végül fordítási elveit közli, melyek ugyancsak jelzik nyelvi tudatosságát, a próza és a vers fordításának eltérő igényét:

En azért a fordításban nem tartottam szükségesnek lenni, a bizonságokat Deákul-is meg-írni, mert nagyra terjedett vólna a könyv, hanem Magyarúl értelmem-szerint világosan igyekeztem szórúl-szóra fordítani. A Poétáknak mindaz-által meg-irtam Deákul-is verseket, azok sokra nem terjedvén, kiknek-is jeles-mondásokkal bizonyít rövideden: kiknek írásit én-is Magyar versekben foglalván; magyaráztam.²⁶

A fordítás technikáját tovább részletezi az olvasóknak szóló figyelmeztetésben:

²⁴ HALLER, *i. m.*, (21. jegyzet), a4r-v; KELECSÉNYI Gábor, *Haller János és a Gesta Romanorum* = HALLER János (ford.), *Gesta Romanorum*, Bp., Magyar Helikon, 1977, 235–248., itt: 240–241.

²⁵ HALLER, *i. m.*, (21. jegyzet), a4v–b1r.

²⁶ HALLER, *i. m.*, (21. jegyzet), b1v.

Mivel pedig a Szent Biblia Magyar-nyelven-is ki-vagyon bocsátva, én-is Magyar-nyelven mutatok minden Szent írás könyveire. Az hol pedig egyéb bölcsekre, vagy Anya-szent-egyház Doctorira mutat, mivel azok a Könyvek Magyar-nyelven nincsenek, én sem adhattam Magyar-nevet azoknak, mert senki el-nem igazodott volna benne, hanem a mint találtam a Deák-Könyvben, úgy jedzettem-fel ezen fordításban-is.²⁷

Elvi fontossága mellett azért idéztük hosszabban Haller magyar nyelvre vonatkozó megjegyzéseit, mert az egyházi irodalom nem elhanyagolható része a XVIII. században is fordítás, s a fordítások szerepe az önálló művekben is jelentős. A továbbiakban a katolikus felekezethez kapcsolódó egyházi irodalom néhány fő műfaját és kiadványtípusát tekintjük át a magyar nyelvűség szempontjából, jellemző példák és adatsorok segítségével.

Prédikáció

Az egyházi műfajok közül alighanem a prédikáció kínálta a legtágabb lehetőséget a magyar nyelvűség kibontakozására, s jórészt innen érthető, hogy itt találjuk a legtöbb programszerű megnyilatkozást. Ezek a funkcionálisan szerveződő elméleti megjegyzések részben ismétlődő toposzok, melyek a mondánivaló magyar nyelvű közlését hangsúlyozzák, s csak ritkán foglaloznak a nyelvi megformálás részletkérdéseivel. A jezsuita Landovics István 1689-ben kiadott prédikációgyűjteményének olvasói előszava a latin nyelvű kiadást kívánókkal szemben a nemzet, az ország és a nyelv előremutató, öntudatos összekapcsolásával indokolja a beszédek magyar nyelvű megjelentetését:

...én nekem úgy tezett, hogy Magyar nyelven bocsássam ki, mert a mint ezen dicsősséges Nemzet nem vándorol idegen Országokba, hogy maga hazájának szük voltáért, azokban maradando lakást keressen, úgy soha azon nem busult, hogy az ő nyelve másokkal nem közös. Nem szükség nekünk, határinkkal idegeneket nyelvünken kínálnunk, mesze földekrül-is hozzánk holdittya tartományinknak híres bövsége, köntösöket jo kedvel el változtatták, és a ki elméjével fel éri, addig kapdoz nyelvünken, míg éppen Magyarnek lenni nem láttatik.²⁸

Munkáját Landovics elsősorban az anyanyelven prédikálóknak szánja segítségül:

...talán nem vétettem véle, ha azoknak Uj Segítséget adok két részbe, kik a lelkek vezérlésére rendeltetvén, kevés munkával élő nyelven szolgálhatnak, a ki szélledett nemzetnek. Annak okáért a kinek kedves a haza, kedvellye nyelvét-is.²⁹

²⁷ HALLER, *i. m.*, (21. jegyzet), b2v.

²⁸ LANDOVICS István, *Novus succursus, az az uj segítség, I*, Nagyszombat, Akadémia, 1689, oo2v.

²⁹ LANDOVICS, *i. m.* (28. jegyzet), oo2v.

Egyik beszédében a magyar nyelv egyedülálló tömörségét dicséri:

Hogyha egy nemzet vagyon e világon, amely kevéssel sokat mondjon, a magyar nemzet az, amely rövid példabeszédében annyit foglal, amennyit mások sok beszéddel mondhatnak, amint erről más helyet is emlékeztem.³⁰

Mint Lukácsy Sándor megállapította, Landovics figyelemre méltó nyelvi, stilisztikai és retorikai képességek birtokában dolgozta ki beszédeit. Jó megfigyelő, fogékony a szépség különféle formáira, s életművének nagy részét szinte áthatja a tűz és a fény motívuma.³¹

A Landovicséhoz hasonló hazafiúi, nemzeti érzés rajzolódik ki néhány évtizeddel később a pálos Csúzy Zsigmond beszédeinek háttérében. 1723–25 között öt kötet prédikációt adott ki, kizárólag magyar nyelven. 1723-ban kiadott gyűjteményének utolsó, aprószentek napján mondott beszéde befejezésében így indokolja a kötet magyar nyelvű megjelentetését:

Meg-vallom, Könnyebben esett volna Deák nyelven (előbb-is úgy lévén cserepejben) pennámat futatni, s-talám többeken-is élhettenek volna csekély munkácskámmal; Haza-fiúságomtól viseltetvén mind-az-által; és, némelly, egy-házi, és világi Fő Fő személyektől javasoltatván (hogy im, Isten kegyelméből, á-maz nap-keleti fene-vad el-távozásával, kinek hatalma-alatt szabadossan hinti vala, az ellenséges ember, mētelyes konkolyát; tágasb mező nyitattott a jó aratásra; és sok helyeken, a Deák nyelvet véknyan értő parasztos mesterek, és sokakban szükölködő *Licentiátusok* vannak. És, hogy azok-is, a kik, az Isten igéjének halgatásá-ra, az egy-házban nem mehetnek, leg-alább, házak-nál, alkalmatossan olvashassák, vagy, olvastathassák) valamint a vásár-napok-ra szolgáló Prédikációimmal; Ugy ezekkel-is, a jó-akaratu hiveknek, tulajdon Magyar nyelven kívántam kedveskedni.³²

Csúzy tehát felfigyelt a magyar nyelvű könyvek hiányára, s az anyanyelv használatát összekötötte a köznéphez – beleértve az olvasni nem tudókat – való szólással. A beszéd „rövid verses Sommá”-jának végén megismétli a „nyelvi hazafiság” gondolatát:

Haza-fiúságom, ösztönöze arra,
Hogy csekély munkámat fordítsam Magyarra,
Az ellenkezőknek boszszonkodásá-ra;
Az egy-ügyüeknek vigasztalásá-ra;
Istenemnek pedig magasztalásá-ra. Amen.³³

³⁰ Idézi: LUKÁCSY Sándor, *Zengedező sípszó: Száz szemelvény a régi magyar egyházi irodalomból, I*, Pécs, Jelenkor, 2002, 127.

³¹ LUKÁCSY, *i. m.*, (15. jegyzet), 198–216.

³² CSÚZY Zsigmond, *Zengedező síp-szó*, Pozsony, Royer, 1723, 746–747.; vö. SZAJBÉLY Mihály, „*Idzadnak a' magyar tollak*”: *Irodalomszemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában a 18. század közepétől Csokonai haláláig*, Bp., Akadémiai–Universitas, 2001.

³³ CSÚZY, *i. m.*, (32. jegyzet), 754.

Egyik 1724-ben kiadott beszédgyűjteményének olvasói előszavában tekintélyi hivatkozással nyomatékosítja az anyanyelv használatának fontosságát és a magyar nyelvű könyvek kiadásának szükségességét:

*Am, Naturalis lingua, chara simplicibus; doctis, dulcis; Szent Chrysologus mon-dása: kinek-kinek, természet-szerűen kedvesb a maga túljádon nyelve. E-féle ma-gyunk Magyar nyelven lévő könyvek-nélkül pedig, éppen szükköldödünk.*³⁴

Az „élő nyelven” való prédikálás gondolatát nyomatékosítja Csúzy egy másik, ugyancsak 1724-ben kiadott beszédgyűjteményének címlapján és előszavában is.³⁵

A nyelv- és irodalomtörténeti kutatások feltárták és részletesen dokumen-tálták Csúzy nyelvi, retorikai törekvéseit, leleményes és egyéni – bár időnként egyenetlen – stílusát.³⁶ Fő érdeme, hogy beszédeiben nagymértékben felhasználta a köz- és népnyelv szókincsét, szólásmódját és közmondásait, s ezzel a késő barokk retorika népies változatát képviselte. Nyelvi törekvéseit természetadta tehetsége mellett nagymértékben segítette fordítói, átdolgozói munkája. Plasztikus jellemzésekkel, ötletes szójátékokkal, példázatokkal, nagyszámú közmondással, népies szólással, szólásmagyarozattal és népnyelvi kifejezéssel él. Törekszik a különböző nyelvjárási sajátosságok egyesítésére, s prózája helyenként versbe vált át. Irodalmi nyelvünket több szóval, átvétellel és kifejezéssel gyarapította. Szóösszetételei és -képzései többnyire magyarosak, ötletesek és változatosak. Nyelvében felbukkannak a felvilágosodás közeledését jelző kifejezések, s nem idegen tőle a humor, az irónia, a satíra, a drasztikus, népies humor sem. Nyelvi érdeklődését jelzik szláv kölcsönszavai és néhány helyesírási sajátossága.

A XVII. század végétől felerősödő tudatos Pázmány-imitáció jellegzetes példája Kelemen Didák minorita ferences prédikációs életműve.³⁷ Magvas, szemléletes stílusával Csúzyhoz hasonlóan ő is a barokk próza népszerűbb változatát képviseli. Bár programszerű megnyilatkozást nála nem találunk, beszédeit kizárólag magyarul írta, s az 1714–1743 közti időből egyedülálló módon több mint kétszáz magyar nyelvű levelét ismerjük. Ezekben új állomáshe-lyein két alkalommal is kéri mecénásától, Károlyi Sándortól Pázmány munká-it.³⁸

³⁴ CSÚZY Zsigmond, *Evangeliumi trombita*, Pozsony, Royer, 1724. c1r.

³⁵ CSÚZY Zsigmond, *Lelki éhséget enyhítő evangeliumi kölcsönyözött három kenyér*, Pozsony, Royer, 1724.

³⁶ RÉTHEI Prikkel Marián, *Csúzy Zsigmond szavai: Szótörténeti tanulmány*, Bp., Athenaeum, 1909; SIMAI Ödön, *Csúzy Zsigmond szavai, Magyar Nyelvőr* 40. (1911), 308–315., 356–364., 403–406., 453–458.; ANGYAL Endre, *Csúzy Zsigmond magyarsága*, ItK 61. (1957), 216–226.; LUKÁCSY, *i. m.*, (15. jegyzet), 217–236.; TASI Réka, *Retoricitás és popularitás Csúzy Zsigmond prédikációiban*, ItK 104. (2000), 695–724.

³⁷ RÁKOS Balázs Raymund, *Ugye, atyafiak?! Isten szolgálja P. Kelemen Didák, O.F.M.Conv. élete (1683–1744)*, Róma, 1975.

³⁸ RÁKOS B. Raymund, *Isten szolgálja P. Kelemen Didák, O.F.M.Conv. levelei 1714–1743*, Róma, 1978, 221., 332.

Prédikációi a szerkesztésmód, az erkölcsi célzat fontossága, a magyaros kifejezésmód és a stílus tekintetében egyaránt Pázmány örökségének felhasználásával készültek. Pázmány prédikációit és a *Kalauzt* „egész szónoki tevékenysége alatt mintegy kézikönyvként forgatta, s a két művet együtt használta”, kombinálta. Mint Ocskay György megállapította, több mint száz szó szerinti átvételt találunk nála; másutt igen gyakran átalakítja és szabadon használja Pázmány szövegeit.³⁹ Az átvételt rendszerint valamely Pázmány-citatumhoz kötve végezte, s változatosan alkalmazta a különféle kompilációs technikákat.⁴⁰

Nyelvi tudatosságára utalnak gyakori kihagyásai, rövidítései és tömörítései, az új szóalkotások, amelyek a jobb érthetőséget szolgálják.⁴¹ Ugyanerre mutatnak átfogalmazásai, átdolgozásai és saját ismeretanyagából merítő kiegészítései. Tudatos nyelvteremtő törekvésére utal a latinus kifejezések következetes kerülése, továbbá, hogy a közhasználatban lévő idegen szavakat gyakran megkísérli magyar szóval helyettesíteni. Beszédeibe erdélyi tájszavakat, népnyelvi kifejezéseket sző; szóhasználata jelzi felekezeti és morális türelmességét.

A XVIII. század első fele nagyhatású jezsuita szónokának számító Szabó István ugyancsak tudatosan magyarul mondta el és adta ki beszédeit. Jelentőségüket növeli, hogy Szabó 1736–1742 között a nagyszombati székesegyház szónoka volt, s öt éven át vezette a jezsuita teológusok szónoki gyakorlatait. Böjti beszédeinek előszavában így indokolja a prédikációk magyar nyelven történő kiadását:

Minden Prédikátzioimat Magyarokhoz mondtam, azért magyarul-is nyomtatattam. De nem-is igyekeztem soha írásimmal, és prédikátzióimmal való híreskedésben, hanem kötelességem erőltetéséből-is Hazámnak, és a Magyar lelkeknek szolgálni kívántam.⁴²

Szabó tudatában volt a kiejtésbeli norma és az egységes helyesírás hiányának, ezért mentegeti magát:

A magyarságban pedig már egyet, már mást követtem: sokszor azon szót egy helyen egy képen, más helyen másképen ejtettem: a bötüket hol kétszereztem, hol nem: azon bötüt jegyeztem egy szóban, másban nem: vagy helyyel helyyel azon szóban sem; mert a magyar szóknak írásiban nagy a különbözés, és ki

³⁹ OCSKAY György, *Pázmány hatása Kelemen Didák prédikációiban*, ItK 86. (1982), 436–448.

⁴⁰ HARGITAI Andrea, *Kelemen Didák prédikációinak Pázmány-kompilációi*, ItK 105. (2001), 638–656.; vö. TASI Réka, *A popularitás egy változata a barokk prózában: Kelemen Didák prédikációinak dramatikus jegyei*, It 83. (2002), 188–205.

⁴¹ TIMÁR Kálmán, *Kelemen Didák mint nyelvújító*, *Magyar Nyelv* 36. (1930), 126–127.

⁴² SZABÓ István, *Prédikátziók, Mellyeket [...] böjti vasárnapokon [...] élő nyelvel mondott, Sopron, Rennauer, 1743*, (2v); vö. LUKÁCSY, *i. m.*, (30. jegyzet), II, 65.

mutathattya meg eredetéből minden szónak hogy ekképen iratik leg jobban; midön sok szónak eredetét sem tudhattuk.⁴³

Mária Terézia egyik katonai győzelme és megkoronázása kapcsán 1743-ban a nagyobb részét németajkú Sopronban ugyancsak magyarul prédikált. Mint az önállóan megjelent beszéd bevezetőjében írja, először nem akarta vállalni a feladatot, majd „hogy Nemes Sopron Várasában, hogy először, és nyelvemen adatott szólhatnom [...] örömmel fel vállaltam”⁴⁴ A pozsonyi Szent István Társulat első összejövetelén, 1750-ben Szent István napján mondott beszédében a rekatolizáció szolgálatába állított Regnum Marianum-gondolat kapcsán foglalt állást az ország, a nemzet nyelve mellett. Hasznosnak ítéli az idegen nyelvnek tanulását, de sürgeti, hogy a magyar nyelvvel is legalább annyit törődjenek. Közvetve elismeri, hogy az új hit terjesztésében nagy szerepet játszott a nemzeti nyelv ápolása:

Tehát Mária Magyar Ország Nagy Aszszonya! Ti Magyarok, Maria Öröksége, Mária népe vadtok. Boldog Ország! Szerencsés Nemzet! O vajha ma-is az egész országban nyelvünkön hallatnának ezek a felséges drága szók: Mária Magyar Ország Nagy Aszszonya! [...] Tudom bizonyára, hogy a Tisza mellyéki Magyarok nem hinák tévelygéseket Magyar Hitnek, ha Nemzetünknek tulaidon nyelvén-is szólnánk minnyájan. És amikor német, francia nyelveket méltán tanuljuk, a magunkéról nem felejtkezzenk; midön azokat nagyra becsüljük, a magunkét is böcsössé tennénk.⁴⁵

Mint Lukács László megfigyelte, Szabó beszédei viszonylag rövidek, s az elavulóban lévő homilia-típust képviselik.⁴⁶ Böjti és ünnepi beszédei retorikai szempontból jóval kidolgozottabbak vasárnapi beszédeinél, s nyelve is ezekben színesebb, képgazdagabb, lendületesebb. Szabó erős anyanyelvi tudata azért is figyelemre méltó, mert voltak jezsuiták, akik még évtizedek múlva is latinul adták ki beszédeiket.

A század közepén erősödő anyanyelvi tudatosság tanulságos, a latin-magyar nyelvváltás paradigmaticus érvényű példája a Szabóénál eggyel korábbi jezsuita írónemzedékhez tartozó Csete István prédikációinak sorsa. Az 1718-ban elhunyt Csete latin beszédvázlatai több évtizeden át kéziratban marad-

⁴³ SZABÓ, *i. m.*, (42. jegyzet), (2v).

⁴⁴ SZABÓ István, *Mária Terézia [...] a pajorokon vett [...] győzelmeért, és [...] megkoronázatásáért [...] Sopron várasában [...] élő nyelvel hirdette*, Sopron, Rennauer, 1743; vö. LUKÁCS László, *Szabó István S. J. (Élete és szónoki munkái) (1695–1753)*, Doktori értekezés gépirata, Szeged, 1946, 23.

⁴⁵ [SZABÓ István], *Ünnepnapi prédikációk, I–III*, BEKK, A 165 [1726–1750], itt: II, fol. 6b–7b; a beszéd nyomtatásban: A dücsőséges Szent István király neve alatt felállatott társasághoz rövid beszéd, Nagyszombat, Akadémiai, 1751; a beszédből idéz: SZELESTEI N. László, *Vita a magyar nyelvújításról* (1781), Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio philosophica, Tom. II, fasc. 1, Miskolc, 1995, 101; vö. Tüskés Gábor–Knapp Éva, *Magyarország – Mária országa: Egy történelmi toposz a 16–18. századi egyházi irodalomban*, ItK 104. (2000), 573–602, itt: 596.

⁴⁶ LUKÁCS, *i. m.*, (44. jegyzet), 53–57.

tak, míg rendtársa, Gyalogi János 1729-ben rájuk nem lelt, s gondjába nem vette azokat.⁴⁷ A 36 kötetnyi kéziratot Gyalogi Csete életútja, működési helyei alapján öt részre osztotta, kronológiai rendbe sorolta, s előkészítette kiadásukat. A vasárnapi beszédeket 1750–51-ben két kötetben latinul jelentette meg, 1754-ben azonban már magyar nyelven adta ki a Máriáról, a magyar szentekről és „az Országhoz tartozandó kivált-képpen-való innepekre” szóló beszédeket.

Saját fordítói, átdolgozói munkáját Gyalogi már a címlapon hangsúlyozza: Csete „Deák Irásit üszögéből ki-veregetvén, sokat pótolván-is [...] Nemzetünk meg maradására [...] Haza nyelvén” adta ki.⁴⁸ A magyar nyelvre történt fordítást Gyalogi az anyanyelv, a hit, a nemzet és a szabadság gondolatának összekapcsolásával indokolja:

Ezt már az Ország nyelvén ajánlom-bé, melly nyelv a’ míg virágában volt, Nevednek [ti. Szűz Mária] tiszteletivel fellyül halad-vala sok régibb nemzeteket: Non fecit taliter omni nationi.⁴⁹

Majd a Bé-ajánló imádságban a már ismert toposszal folytatja:

Sok erős nemzetek kalán vízbe merültek, nyelvek el-változott, el-veszett köntösök, erkölcsök: minket sok változások, szomszédokkal-való háborúk alatt *le-vit-tél pokolig, és vissza hoztál; szegényekké tettél, és meg-gazdagítottál* (1.Reg.2.6.), Haza nyelve, törvénye, szabadsága, keresztyénsége [...] fenn marad ma.⁵⁰

A Szent István király napján 1703-ban Győrben elhangzott beszéd első részében Habsburg-ellenes élel jelenik meg a nemzeti nyelv gondolata:

Sz. Istvan Király [...] *Nem az emberektől, sem ember által; hanem a JESUS Kristus, és az Atya Isten által* hivatalos Apostol, és választott Miniszter; hogy azt nem más Ország határából, nem idegen Nemzetből, ki a Magyarok nyelvét nem értené; hanem az égből várnók.⁵¹

Az idézet jelzi, hogy egyrészt a függetlenségi szellemű magyar történelem-szemléletnek volt egy katolikus változata, amely nem feltétlenül esett egybe a dinasztikus identitás gondolatával. Másfelől megmutatja, hogy a nemzetudat-változatok felekezeti és táji hagyományhoz kötöttsége már jóval a józsefi kor előtt lazulni kezdett.⁵² Mindez egyetlen szónoki életműben jelzi azt a szá-

⁴⁷ KNAPP Éva, *Ismeretlen irodalom- és nyelvelméleti munkák a 18. század első feléből* (CSETE István és GYALOGI János), ItK 106. (2002), 261–294.

⁴⁸ CSETE István–GYALOGI János, *Panegyrici Sanctorum Patronorum Regni Hungariae [...] jeles prédikációk*, Kassa, ny. n. 1754.

⁴⁹ CSETE–GYALOGI, *i. m.*, (48. jegyzet), A2v.

⁵⁰ CSETE–GYALOGI, *i. m.*, (48. jegyzet), A3r.

⁵¹ CSETE–GYALOGI, *i. m.*, (48. jegyzet), 177.

⁵² CSETRI Lajos, *A magyar nemzetudat változatai és változásai a jozefinus évtized költészetében = Magyarságkutatás 1995–1996*, szerk. DIÓSZEGI László, Bp., Teleki L. Alapítvány, 1996, 11–25.

zad közepe táján erősödő szemléletváltást, melynek következtében a prédikáció műfajában fokozódott a magyar nyelvűség tudata. A példa jelentőségét növeli, hogy a latin nyelvű prédikációk első kötetében *De eloquentia sacra* címen megjelent egy föltehetően Gyaloginak tulajdonítható prédikációelméleti traktátus, amely a prédikációs gyakorlatot szem előtt tartva, elvi szinten foglalja össze a közölt beszédek nyelvi, retorikai, stilisztikai sajátosságait.⁵³ Gyalogi János magyar nyelvre vonatkozó megjegyzései, a magyar történelem iránti érdeklődése és Erdélyben eltöltött évei egyrészt jelzik a „haza nyelvé”-nek Pázmányra visszautaló szeretetét és e nyelv prédikációbeli hatásának elmélyült ismeretét. Másfelől a traktátus és az a tény, hogy Gyalogi előbb latinul, majd négy év múlva már magyarul adta ki Csete beszédeit, fényt vet a magyarországi latin és magyar nyelvű egyházi írásbeliség viszonyának alakulására, s jól beilleszthető a magyar nyelv XVIII. század közepi térnyerésének és az egyházi értelmiség „hazai nemesség felé való tájékozódásának” Bíró Ferenc által rögzített folyamatába.⁵⁴

A magyar nyelvű gyűjtemény utóéletéhez tartozik, hogy 1887-ben újra megjelentették a latin nyelvű hivatkozások elhagyásával és a helyesírás modernizálásával. A recenzens magasra értékelte a beszédek nyelvezetét:

Hasonlíthatnám őket a divatból kiment formájú ékszerhez, mely ugyan most nem viselhető, de azért drágakő marad a gyémántja és arany a foglalatja. [...] Nem kell „egerésző szem”, hogy ezen írásban a magyar szólás száz meg száz szép példájára akadjunk.⁵⁵

Az előző példában megfigyelt tendenciát erősíti Bertalanffi Pál jezsuita hitshónok „Predikátori hivatalyától engedtetett üres orák alatt” összeállított, keresztény bölcsességre oktató, 1754-ben kiadott kézikönyve. Azért szólunk itt e műről, mert Bertalanffi volt az, aki 1745-ben elsőnek kezdett magyarul prédikálni a Bécsben élő magyaroknak, s magyarul adta ki beszédeit.⁵⁶ Erkölcstani traktátusában többször is érinti a magyar nyelvűség problémáját. A harmadik rész IX., „A Könyvek írásáról” szóló cikkelyben a minél több olvasó megnyerésének egyik fontos eszköze, hogy az író „a Hazájának közönséges nyelvén írjan; mert a felett, hogy az többekkel közös, az olvasót-is igen vonagattya.”⁵⁷ Majd a haza hasznának és nyelvének összekapcsolásával a már jól ismert toposzt hangoztatja:

Tsak az tetszik én nékem nagy képtelenségnek lenni, hogy némelly szegény Haza annyi irok között alég találhat valami könyvet a maga nyelvén, mellyből más nemzeteknek modgya szerint ő-is részesülhetne a sok-féle tudományokban. És mint-hogy az idegen nyelvet, s az alatt ama mély tudományokat igen

⁵³ KNAPP, *i. m.*, (47. jegyzet).

⁵⁴ BÍRÓ, *i. m.*, (3. jegyzet), 27.

⁵⁵ Idézi KNAPP, *i. m.*, (47. jegyzet).

⁵⁶ TÜLL Alajos, *Bertalanffi Pál, 1706–1763, 1. Élete*, Pécs, 1931.

⁵⁷ BERTALANFFI Pál, *Keresztyén böltseség*, Nagyszombat, Akadémiai, 1754, 223.

kevessen érik-fel; azért ama negédes írónak-is, kiknek a magok Hazájak nyelve mint alá való nem kell, néha az a nyereségek; hogy az ő könyvek se kellyen sokaknak másra, hanem vagy fuitásra, vagy még más tiszteségtelenebb szolgálat-ra-is. Értse minden Iro Euripidesnek ama versét.

A ki Hazáját szereti, azon legyen,

Hogy annak javára mindenként szert tegyen;

és ugyan a többi között pennával-is: de olyyannal, mely annak nyelvétől, és értelmétől idegen ne légyen; mert külömbben az nem annyira a Hazának hasznával, hogy-sem az éles elmének hívságos fitogtatásával volna.⁵⁸

Bertalanffi tehát összefüggést látott a magyar nyelv használata, a széles olvasóközönséghez való szólás igénye, a tudományok terjedése és a művek kelen-dősége között.

A negyedik rész IX. cikkelyének címe tézisszerűen összegzi az anyanyelv nemzetmegtartó feladatát: „Az egy nyelven való szólás igen meg-tartya a Haza fiai között az egységet, és szeretetet.”⁵⁹ Bertalanffi elismeri a különféle nyelvek tudásának előnyeit, a hazájának nyelvét elhanyagolókat, idegen nyelvvél fel-cserélőket azonban szigorú bírálatban részesíti:

De az már nem volna képes, ha valaki a Hazája nyelvét el-mulatván, tsak egye-dül valami idegenen kapna; merő rut negédeség volna ám ez, és a Hazának nemzetségétől való döflős idegenség; melyből az ilyen, ő uj nyelvével, sok uj ellenkezésekre, egy néminémü uj nemzetséget akarna támasztani.⁶⁰

A cikkely végén bibliai idézetekkel igazolja a haza nyelvének hatékonyságát és ösztönzi annak használatát:

A Hazának nyelve (akár mely ékeseknek láttassanak, vagy mondattassanak az idegenek) mindenkoron hathatobb, és kedvesbb a Hazá fiai előtt, hogy-sem más idegen: tapasztalta ezt Szent (Actor. 22. v. 2.) Pál Apostol: egykor predikál vala ő a 'zidóknak ő hazájok nyelvén; s imé mit mond arra Sz. Lukáts? *midön pedig halloták volna, hogy' zidó nyelven szóllana, inkább halgatának.* Valaki tehát a Ha-zádban nagyobb foganattal akarsz szóllani, ne szégyenledd annak tulajdon nyelvét: fő-képen midön azt-is hallod, hogy Judás Makabeus tsak az Hazája nyelvén való énekével-is meg-gyözte Gorgiást: mert azt mondgya az Irás: *El-kezdvén Hazája nyelvén, és énekkel fel-kiáltván, meg-futamtatá a Gorgiás vitézit.* 2. Mach. 12. v. 37⁶¹

Tudatos nyelvművelőnek mutatkozik Bertalanffi egy másik, 1757-ben kiadott kozmogóniai, földrajzi munkájában.⁶² Az előszóban mentegeti magát, hogy a kiadáshoz rendelkezésre álló kis összeg miatt röviden kellett írnia, s „a Ma-

⁵⁸ BERTALANFFI, *i. m.*, (57. jegyzet) 224–225.; vö. SZAJBÉLY, *i. m.*, (32. jegyzet), 18.

⁵⁹ BERTALANFFI, *i. m.*, (57. jegyzet), 298.

⁶⁰ BERTALANFFI, *i. m.*, (57. jegyzet), 299.; vö. BÍRÓ, *i. m.*, (3. jegyzet), 25.

⁶¹ BERTALANFFI, *i. m.*, (57. jegyzet), 300.; vö. LUKÁCSY Sándor, *Nemzeti olvasó-könyv*, Bp., Gondolat, 1988, 102.

⁶² BERTALANFFI Pál, *Világnak két rend-béli rövid isméréte*, Nagyszombat, Akadémiai, 1757.

gyar nyelvnek válogatott szép virági sem tsirázhattak ki” pennájából. Ismételtén hangsúlyozza, hogy a „Magyar Olvasó”-nak ír, egy alkalommal pedig „Magyar Nemzetemhez való nagy hajlékonyság”-áról szól. Reményét fejezi ki, hogy „még több Magyar írásokra hegyezheti pennáját”, s kiadhatja válogatott prédikációit is.

A magyar nyelvű prédikáció hangsúlyosan térítő szándékú, archaikus változatát képviselik Padányi Bíró Márton veszprémi püspök beszédei a század harmadik évtizedétől. Beszédeit Padányi rendszerint magyar nyelven, népies stílusban mondta, majd kidolgozva nagy számban, több kiadásban is megjelentette. Különösen változatos nyelvi-stilisztikai eszközöket használ a nem katolikusok pellengérré állításában.⁶³ Az 1756-ban kiadott gyűjtemény olvasói előszavában a kötet címére utalva fejti ki, miért magyarul adta ki beszédeit:

[...] régi Eleink csak annyi nyúgodalmat, csendességet sem lölhettek, hogy [...] a keresztény igaz tudománynak tiszta búza magvát Magyar nyelvünkön hirdethették, s hinthették, vagy-is Magyar Könyveket írhattak volna; Én ezért, ugyan azon hajdani Eleink hagyományiból maradott tiszta Magyar szóknak magvait össze-szededetvén, édes Nemzetségemnek lelki meg-elégítésére kívántam hინtegetni, osztogatni, és eledelül föl-adni.⁶⁴

Padányinál a magyar nyelvűséggel kapcsolatos új gondolat nem található, hasonlóan a ferences Telek Józsefhez, aki 1769-ben kiadott prédikációgyűjteménye előszavában csupán az elhatárolódás tényét rögzíti Temesvári Pelbárt latinságától:

Deák nyelven sem követtem, Szerzetemnek a Salvatoriana Provinciának érdeemes tagját, Temesvári Pelbártot.⁶⁵

Jórészt csupán áttételesen, forrásai és eredeti célkitűzése révén kapcsolódik a prédikáció műfajához Szaitz Leó 1788-ban megjelent, sokat idézett frazeológiai gyűjteménye.⁶⁶ Forrásai révén, mivel jórészt Pázmány műveiből, így elsősorban a *Kalauz*ból és a prédikációkból vett idézeteket tartalmaz, s eredeti célkitűzése révén, mivel a mű törzsanyagának kézírata már 1772-ben készen volt, s azt Szaitz minden valószínűség szerint saját használatára, szónoki segédletként, „nyersanyagnak” szánta.⁶⁷ A programszerű előszó, amely „egyfej-

⁶³ TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva, *Padányi Bíró Márton és a dunántúli protestantizmus, Történelmi Szemle* 32. (1990), 259–273.

⁶⁴ PADÁNYI Bíró Márton, *Micae, et spicae evangelico-apostolicae avagy evangéliumi kenyér-morz'alékok, és apostoli búza-kalászok*, Győr, Streibig, 1756, e2v.

⁶⁵ TELEK József, *Tizenkét Tsillagú Korona, I*, Buda, Landerer, 1769, *Elöl-járó Beszéd*; vö. TAMÁS Péter, *Telek József élete és műve*, Bp., Magyar Barát, 1948, 75–88.

⁶⁶ SZAITZ Leó, *Kis magyar frázeológia*, Pozsony, Landerer Mihály, 1788.

⁶⁷ LESKÓ József, *Szaitz Leó, a katolikus ujságírás magyar úttörője* (Irodalomtörténeti tanulmány), *Katholikus Szemle* 12. (1898), 586–603., 709–778., itt: 591–593.; LÓKÓS István, *Megyéink irodalmi kistükre X. SZAITZ Leó, Hevesi Szemle* 1978/2, 51–55.

ta röpiratként, a politikai pamflet műfaji kódjával” is olvasható,⁶⁸ a benne idézett művek tanúsága szerint – a részben megtévesztő címmel együtt – jóval később, föltehetően nem sokkal a kiadás előtt született. A munka jelzi azt is, hogy „a nyelvkérdés felvetése a kor tanúsága szerint független az írói tehetségtől és azoknak az eszméknek a korszerűségétől, amelyeknek az igazán szenvedélyes hitvédő egyébként híve volt”.⁶⁹

A kutatás egybehangzó véleménye szerint Szaitznak ezt a Pázmány-imitációt a nemzeti eszmével összekapcsoló munkáját jelentős hely illeti meg a felvilágosodás kori nyelvemlévelő törekvések történetében.⁷⁰ Az előszóban Szaitz védekezik a „barbárság” vádjával szemben, majd a „kiművelt idegen nyelvek” példáira hivatkozik, s szorgalmazza nyelvünk művelésének fontosságát. A német, francia és angol törekvések mellett ismeri az orosz példát is:

Hozzá teszem még azt-is, hogy midőn ő Felsőge szemünk eleibe állítja a Frantziáknak, Ánglusoknak, s muszkáknak példáját, minket-is alattomban serkengetni látszatik, hogy ezen jeles példákat szemünk előtt forgatván, mi is már egyszer, ha Isten fia vagyunk, ébredjünk-fel hoszszas álmunkból, s azon emberkedjünk, hogy nyelvünk elő-mozdításában, s fel-magasztalásában más Nemzeteket kövessünk, vagy meg-is előzzünk. S ímé! ez ébresztet, s ösztönzöt engem-is ezen Kis Magyar Frázeológiaiámnak készítésére.⁷¹

Szaitznak ez az alapállása egyfelől rokon a Czvittinger-féle nyelvemlévelő, kulturális programmal, másfelől lényegét tekintve egybeesik Bessenyeiével és Révai Miklóssal. A gyűjtemény egyaránt tartalmaz színes, szokatlan nyelvi-frazeológiai egységeket, közmondásokat, szólásokat, szólásszerű kifejezéseket, összetett szavakat és metaforikus kifejezéseket. A mű fontos jellemzője a tájnyelv iránti érdeklődés; a második függelékben Szaitz változatos, nagyrészt ma is helytálló megfigyeléseket közöl a dunántúli és a tiszáninneni igeragozás, kiejtés és illeszkedés különbségeire. A német nyelv latin kölcsönszavaiból válogató, a két fő részt követő harmadik toldalék jelzi Szaitz magyar nyelv iránti elfoglaltságát:

[...] a magyar nyelv más nyelvekhez képest a leg-tisztább nyelv, és mind az Olasz, mind a Német, mind a Deák nyelvben sokkal több más nyelvből költsöngött idegen szók találtak, mint a Magyar nyelvben [...] némely idegen szók mindazonáltal ugyan tsak a magyar nyelvben is találtak.⁷²

⁶⁸ KISS Katalin, *Pázmány irodalmi kultuszának egy fejezete (Szaitz Leó: Kis magyar frázeológia)*, *Irodalomtudomány* 1999/1., 16–25.; vö. KOSÁRY, *i. m.*, (3. jegyzet), 320.

⁶⁹ BÍRÓ, *i. m.*, (3. jegyzet), 330.

⁷⁰ GÁLDI László, *A magyar szótárírodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban*, Bp., Akadémia, 1957, 69–73.; BENKŐ Loránd, *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*, Bp., 1960.

⁷¹ SZAITZ, *i. m.*, (66. jegyzet), A6r; vö. KISS, *i. m.*, (68. jegyzet), 20.

⁷² SZAITZ, *i. m.*, (66. jegyzet), A8v; vö. KISS, *i. m.*, (68. jegyzet), 19.

Az összeállítás egyben tükrözi szerzője felekezeti elfogultságát; Szaitz egyértelműen a régi magyar irodalom katolikus vonulatát tartja követendőnek a nyelvhasználatban.

Vallásos elbeszélésgyűjtemények

A vallásos elbeszélésgyűjtemények különféle típusaiban viszonylag kevés elméleti megjegyzést találunk. A vallási célkitűzés mellett folyamatosan jelen van bennük a szórakoztató szándék, nagyszámú és változatos elbeszélő témát, motívumot tartalmaznak egyre növekvő arányban magyar nyelven, s ezért a szépirodalmi elbeszélés forrásvidékei közül sem zárhatók ki.

Az egyházi értelmiség kezdődő laicizálódásával nagyjából egy időben megfigyelhető, hogy – mint Haller János bevezetőben idézett fordítása is tanúsítja – egyre több világi szerző nyúlt az egyházi irodalom műfajaihoz. Jó példa e folyamatra Esterházy Pál, aki az 1680-as évek második felétől – korábbi irodalmi munkásságától némileg eltérő módon – eleve kiadásra szánt, magyar nyelvű műveket hozott létre. A különleges tiszteletben részesített Mária-ábrázolások eredetéről és történetéről szóló elbeszélések gyűjteményét az ajánlás szerint „az Magyar nemzet, s, Kévéltképpen az igaz áetatos szivek lelki vigasztalására, s, üdvösségére” adta ki 1690-ben.⁷³ A mű összesen 117, többségében európai, ezen belül több magyarországi, valamint néhány tengerentúli Mária-kép és -szobor rézmetszetekkel illusztrált történetét beszéli el.

A történetek többségét Esterházy Wilhelm Gumpfenberg néhány évtizeddel korábban megjelent latin nyelvű összeállításából dolgozta át, kisebb részét különböző forrásokból merítette, illetőleg maga írta. Az átdolgozás során tudományos értekezésgyűjteményből szórakoztató olvasmányt hozott létre, melynek közönségébe bevonta az alacsonyabb rendbe tartozó, anyanyelven olvasó világi olvasókat is. Ennek megfelelően a nyelvi és stílusbeli megformálásban a népies színvonalat tartotta szem előtt. Nagy súlyt helyezett a históriák kidolgozására, szívesen dramatizált, s kedvelt eszköze az égi és földi lények párbeszéde. Kedveli a mozgalmas, láttató erejű vagy meghökkentő, rövid leírásokat, s ahol teheti, hangsúlyozza a személyes vonatkozásokat. A mű értékét elsősorban az adja, hogy itt szólnak meg először magyar nyelven a közép- és kora újkori egyházi irodalom olyan elbeszélései és elbeszélő motívumai, amelyek majd gyakran előfordulnak a XVIII–XIX. században. Jelentőségét növeli, hogy 1696-ban Esterházy kiadta a könyv többszörösre bővített, ké-

⁷³ ESTERHÁZY Pál, *Az egész világon levő csudálatos boldogságos Szűz képeinek rövideden föltett eredeti*, Nagyszombat, Akadémiai, 1690, faksimile kiadás: Bp., Ballasi-MTA Irodalomtudományi Intézete, 1994, KNAPP Éva-TÜSKÉS Gábor és GALAVICS Géza tanulmányával.

pek nélküli változatát, s a két gyűjtemény ösztönzésül, illetve forrásul szolgált a jezsuita Nedeczky László 1739-ben kiadott latin és Jordánszky Elek esztergomi kanonok 1836-ban megjelentetett, több kiadást megért magyar nyelvű összeállításához.⁷⁴ Említést érdemel az is, hogy a könyvet díszítő rézmetszetek feliratai kivétel nélkül magyar nyelvűek. Ez azért is figyelemre méltó, mert a zarándokhelyek nagy számban megjelent kisgrafikai ábrázolásain, a külön lapra nyomtatott ún. búcsús képeken majd csak a XVIII. század közepén tűnik fel a magyar nyelvű felirat.⁷⁵

Hasonló törekvések vezették Esterházyt a Máriával kapcsolatos példákat tartalmazó, az év szombati napjaira olvasmányának szánt másik magyar nyelvű műve összeállításában.⁷⁶ Az összesen nyolcvanöt példát bibliai idézetek, tekintélyi hivatkozások és imádságok kísérik a gyűjteményben. A példaanyag többségét Esterházy – mint Szőrényi László megállapította – Joannes Maior belga és Nádas János magyar jezsuitának a XVII. század első felében kiadott latin nyelvű példázatgyűjteményeiből merítette. Az átdolgozás és a fordítás során változatos nyelvi, retorikai eszköztárat mozgósított. A könyvet Esterházy 1701-ben újra kinyomtatta, horvát fordítása már 1696-ban megjelent, s a mű a XIX–XX. században több mint huszonöt kiadást, fordítást és átdolgozást ért meg. Esterházy nemcsak épületes, hanem szórakoztató olvasmányt is adott az olvasóknak, s könyve közelebb áll például Faludi Szűz Mária-történeteket tartalmazó, majd száz évvel később írt, kéziratban maradt munkájához, mint kora számos, az epikus vonást háttérbe szorító vallásos példagyűjteményéhez.

A hagiográfiai elbeszélésgyűjtemények típusába tartozik Martin von Cochem német kapucinus 1677-ben megjelent Jézus-életrajzának Ujfalusi Judit által készített, 1712-ben kiadott magyar fordítása.⁷⁷ A Mária és Jézus életét meditatív, imádságos részekkel kiegészített, önálló elbeszélésekben feldolgozó, apokrif elemektől sem mentes mű eredetije a XVII. századi német egyházi irodalom egyik legtöbbet kiadott munkája, melyről 1779-ben Goethe is megemlékezett.⁷⁸ A magyar klarissza apáca azonban nem egy német kiadást,

⁷⁴ JORDÁNSZKY Elek, *Magyarországban, s az ahoz tartozó Részekben lévő boldogságos Szűz Mária kegyelem képeinek rövid leírása*, Pozsony, Belnay örökösei, 1836, faksimile kiadás: Bp., Akadémiai, 1988, TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva utószavával.

⁷⁵ SZILÁRDFY Zoltán–TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva, *Barokk kori kisgrafikai ábrázolások magyarországi búcsújáráshelyekről*, Bp., Egyetemi Könyvtár, 1987, 51.

⁷⁶ ESTERHÁZY Pál, *Az boldogságos Szűz Mária szombatja, azaz minden szombat napokra való áttatóságok*, Nagyszombat, Akadémiai, 1691, faksimile kiadás: Bp., BALASSI–MTA Irodalomtudományi Intézete, 1995, SZŐRENYI László tanulmányával.

⁷⁷ UJFALUSI Judit (ford.), *Makula nélkül való tükör*, Nagyszombat, Akadémiai, 1712.

⁷⁸ Dieter BREUER, *Frühneuzeitliche Hagiographie am Beispiel des »Leben Christi« von Martin von Cochem = Wer schreibt meine Lebensgeschichte? Biographie, Autobiographie, Hagiographie und ihre Lebenszusammenhänge*, Hg. von Walter Sparrn, Gütersloh, 1990, 105–115.

hanem az 1698-ban megjelent cseh nyelvű fordítást vette alapul. Az adaptációban a rövidítésen kívül megfigyelhetők a tudatos nyelvi, stílusbeli átdolgozás nyomai. Így például a fejezetek végén álló imádságok megszólításából a fordító elhagyta a jelzők halmozását, a németes kifejezéseket magyarral helyettesítette. A mű végére új, személyes hangú zárszót illesztett. Jelentőségét a magyar nyelvűség története szempontjából elsősorban az adja, hogy a kifejezésbeli egyszerűsége és fokozott érzelmi hatásra törekvő eredeti érzékletes nyelvű, szemléletes stílusú, gördülékeny fordítása a XVIII. század folyamán további hat kiadást ért meg, s kedvelt olvasmánynak és prédikációs segédletnek számított. A következő században számos új kiadása révén forrása lett különféle vallásos ponyvakiadványoknak és más műveknek, paraszti olvasmánnyá vált és nem kis mértékben hatott a folklórra.⁷⁹

A vallásos elbeszélésgyűjtemények egy harmadik típusát képviseli a jezsuita Taxonyi János 1740-ben és 1743-ban két kötetben megjelent erkölcsstanító példatára.⁸⁰ A mű mintegy középen áll az erkölcsstanító és a tisztán szépirodalmi próza között, s a történetek jelentősen gyarapítják a népies prózai elbeszélések számát. Mint Jablonkay Gábor megfigyelte, a számos különböző, latin nyelvű forrásból merített, rendkívül változatos tartalmú példaanyag átdolgozásában Taxonyi nagyfokú nyelvi, stilisztikai önállóságot tanúsít.⁸¹ Nyelve magyaros, szókincse meglepően nagy és változatos. Számos új, nála először előforduló szót, szóképzést és szóösszetételt alkalmaz. Taxonyi többnyire a népies nyelv és nyelvhasználat alapján alkotta, illetve alkalmazta szavait, s magában a nyelvben igyekezett megtalálni az új jelentéseket és kombinációs lehetőségeket. Egy neki tulajdonított latin nyelvű munka megjegyzése⁸² mellett erre utalnak rögtönzött szóösszetételei, képes jelzői, szólásai és élénkítő ige-határozói.

Fontos szerepet játszanak nála a szemléletes hasonlatok, melyek egy részét forrásaiból merítette. Mondanivalóját gyakran nyomatékosítja közmondászerű velős mondásokkal, szólásokkal, ezek egy részét a népi közmondás-kincsből vette. Ezen túlmenően is számos népies fordulattal, kifejezéssel találkozunk nála. Kedvelt hangulatteremtő eszközei az erőteljes kifejezések, a kicsinyítések, a szaggatott vagy szándékosan késleltetett előadás és a rokon értelmű kifejezések halmozása. Mondatszerkesztése többnyire arányos és szabatos, s gyakran él a belső ritmus, a rím és az alliteráció lehetőségével. Forrásai latinságának hatása elsősorban a szórendben, az igemódok és -idők használatában ragadható meg.

⁷⁹ VIDA Tivadar, *Makula nélkül való tükör*, *Magyar Könyvszemle* 83. (1967), 250–253.; NAGY Ilona, *Apokrif evangéliumok, népkönyvek, folklór*, Bp., L'Harmattan, 2001, 20–21.

⁸⁰ TAXONYI János, *Az emberek erköltseinek és az Isten igazságának tükörei, I–II*, Győr, Streibig, 1740, 1743.

⁸¹ JABLONKAY Gábor, *Taxonyi János S.J. XVIII. századbeli magyar író élete és erkölcsstanító példatára: Irodalomtörténeti tanulmány*, Kalocsa, Jurcsó, 1910.

⁸² Idézi: JABLONKAY, *i. m.*, (81. jegyzet), 215.

Mindezek a sajátosságok tudatos nyelvművelőként mutatják be Taxonyit, akinek nyelve néhány vonatkozásban Mikesé és Faludié mellé állítható. A mű értékét növeli, hogy megjelenése időben megelőzte Faludi első prózai műveit és Mikes leveleinek kiadását, s hogy a könyvet 1759-ben újra kiadták.

Az elbeszélés gyűjtemények újabb, a XVII–XVIII. században folyamatosan kedvelt, kevésbé ismert típusát alkotják a mirákulumos könyvek.⁸³ A kiadványtípus állandó részei a kegyhelytörténetek és a csodaelbeszélések, melyekhez alkalm szerűen különféle áhítati szövegek és a zarándoklatokkal kapcsolatos gyakorlati tudnivalók kapcsolódnak. Az 1648–1857 közötti mintegy kétszáz éves időszakból a történeti Magyarország egész területéről több mint ötven nyomtatott mirákulumos könyvet ismerünk, ezek többsége a XVIII. században jelent meg. A nemzeti nyelvű kiadványok nyelvi megosztása megközelítően tükrözi annak a területnek az etnikai összetételét, amely az adott zarándokhely vonzáskörzetébe tartozott. Néhány esetben ugyanarról a helyről két, sőt három különböző nemzeti nyelven is készültek ilyen kiadványok.

1700-ig csaknem kizárólag latin nyelven jelentek meg ezek a munkák, bár szórványosan már ekkor is találkozunk nemzeti (magyar, német, Szlovákiában használt cseh és olasz) nyelvű nyomtatványokkal. A XVIII. század első felében megmarad ugyan a latin nyelvű kiadványok túlsúlya, de egyre nagyobb számban jelennek meg a nemzeti nyelvű összeállítások. A század második felétől fokozatosan csökken a latin nyelvű gyűjtemények száma, s túlsúlyra jutnak a nemzeti nyelvű művek. A XIX. század elejétől a mirákulumos könyvek kizárólag különböző nemzeti nyelveken jelennek meg.

Az első magyar nyelvű mirákulumos könyv 1698-ban, az utolsó 1831-ben látott napvilágot. 1701–1800 között összesen hat magyar nyelvű kiadványt ismerünk, közülük hármat a század első, hármat a század második felében adtak ki. Néhány közülük új kiadást is megért, s ezeket figyelembe véve megállapítható a magyar nyelvű kiadványok számának növekedése a század utolsó harmadában. A nemzeti nyelvű kiadások többnyire a korábbi latin nyelvű változatok fordításával, adaptációjával jöttek létre; a fordítás tényét gyakran már a címlapon jelzik. A magyar nyelvre fordítók közül név szerint ismerjük például a pálos Orosz Ferencet, aki a máriavölgyi és a sasvári gyűjteményeket fordította latinból magyarra. A legelső magyar nyelvű gyűjteményt, a boldogasszonyit a helyi ferencesek állították össze Esterházy Pál latin nyelvű kéziratának felhasználásával, míg az 1797-ben megjelent mátraverebélyi könyvet Szentmihályi Mihály, a hely plébánosa szerkesztette egybe. Az egyik utolsó magyar nyelvű mirákulumos könyv, az 1810-ben megjelent máriaradnai, Dugonics

⁸³ A továbbiakhoz l. KNAPP Éva, *Barokk kori mirákulumos könyvek magyarországi búcsújáróhelyekről*, Bölcsészdoktori disszertáció, Bp., ELTE, 1984; TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva, *Egy feltáratlan forráscsoport: Barokk kori mirákulumos könyvek magyarországi búcsújáróhelyekről*, ItK 89. (1985), 90–100.; TÜSKÉS Gábor, *Búcsújárás a barokk kori Magyarországon a mirákulumirodalom tükrében*, Bp., Akadémiai, 1993, 49., 387–395.; KNAPP Éva, *A barokk kori nyomtatott mirákulumos könyvek jellemzői*, Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei VII–VIII. (1995–1997), 123–159.

András munkája, amely az 1756-ban kiadott latin eredeti először 1773-ban megjelent magyar fordításának felhasználásával készült.⁸⁴

A kiadványtípus jelentőségét a magyar nyelvűség szempontjából elsősorban az adja, hogy egyrészt a nyelvi megoszlás időbeli alakulása jelzi a mirakulumos könyvek fokozatos eljutását az anyanyelven olvasó legszélesebb rétegekhez. Másrészt a fordítások, átdolgozások nagy száma mutatja a nemzeti nyelvű kiadások szoros kötődését a latin nyelvű változatokhoz. Nem elhanyagolható körülmény az sem, hogy a kiadványokat gyakran címlapelőzők vagy több tagból álló illusztrációsorozat díszíti, melyek felirata több esetben magyar nyelvű.

Mikes Kelemen, Faludi Ferenc és Kiss István prózafordításai

Hopp Lajos, Vörös Imre és mások kutatásai nyomán az utóbbi évtizedekben határozott körvonalat öltött Mikes Kelemen fordítói munkássága.⁸⁵ 1724–1744 között, levélgyűjteményének írásával egy időben Mikes tizenkét francia művet ültetett át magyarra, összesen mintegy hatezer kéziratoldal terjedelemben, s ezzel a legtöbbit fordító magyar író volt a XVIII. században. A lefordított művek a vallás és erkölcs különböző területeivel foglalkoznak, s egy rokokó novellaciklus kivételével az egyházi irodalom körébe tartoznak. Műfajukat tekintve van közöttük moralista párbeszéd, dialogizált vallásos elbeszélés, elmélkedés, katekizmus, Jézus-életrajz, párbeszéd formájú episztola- és evangéliummagyarázat, Szentírás-történeti mű és erkölcsnevelő értekezés. A fordítások többsége voltaképpen szabad adaptáció, esetenként válogatás az önálló szépirodalmi átdolgozás eszközeivel. A fordításokban az alapul szolgáló erdélyi magyar köznyelvre erőteljes francia nyelvi, stiláris hatás rétegződött.

Mint Hopp Lajos kimutatta, a levelekbe szőtt fordításbetétek aránya a *Leveleskönyv* szövegének közel negyed részét teszi ki, s a levélírás és a fordítás a korábban feltételezettnél jóval szorosabb kölcsönhatásban állt az életműben.⁸⁶ Ebből következik, hogy a fordítások jelentős szerepet játszottak a mikesi nyelv alakulásában, s – bár nyilvánvalóan van különbség a levelek és a fordí-

⁸⁴ BÁLINT Sándor, *Az Etelka és Máriaradna: Dugonics András írói műhelyéből = Uő, A hagyomány szolgálatában: Összegyűjtött dolgozatok*, Bp., Magvető, 1981, 121–127.

⁸⁵ *Mikes Kelemen összes művei, II–VI*, s. a. r. HOPP Lajos, Bp., Akadémiai, 1967–1988; VÖRÖS Imre, *Mikes Kelemen, a fordító = Irodalom, történelem, folklór: Mikes Kelemen születésének 300. évfordulójára, A budapesti Mikes-konferencián elhangzott előadások*, szerk. HOPP Lajos–PINTÉR Márta Zsuzsanna–TÜSKÉS Gábor, Debrecen, Ethnica, 1992, 71–76.

⁸⁶ HOPP Lajos, *A fordító Mikes Kelemen*, Bp., Universitas, 2002.

tások nyelvi eredetiségének tekintetében – a *Leveleskönyv* és a fordítások nyelvét csak együtt érdemes vizsgálni. Megkockáztatható a feltevés, hogy Mikes nem kis mértékben éppen prózafordításai révén vált rendkívül igényes és tudatos nyelv- és stílusművésszé. Mint Hopp Lajos írja, „fáradhatatlanul csiszolta kézíratait, küszködött a franciás stílusfegyelemmel és a gallicizmusokkal, egyengette mondatainak folyását, természetesebb és világosabb fogalmazásra törekedett. Kéziratjavításai [...] nemcsak helyesírási, de nyelvtani és stilisztikai, sőt fordítástechnikai szempontból is tanulságosak.”⁸⁷ Mindvégig tudatosan törekedett a nyelvi tisztaságra, a kifejező stílusra, javításai jelzik a folyamatos válogatást a birtokában levő nyelvi rendszer elemeiből.

Mikes levélírói és fordítói életművében a korabeli társalgási nyelv az átlagosnál nagyobb szerepet játszik. A beszélt nyelvnél csiszoltabb, könnyedebb udvari társalgási nyelvezet szépprózában való megörökítését tekintette egyik fő feladatának. 62. levelében élesen bírálta a hazai latinnyelv-tanítás korszerűtlenségét és sürgette a latin könyvek magyarra fordítását. Hopp szerint a levélíró és a fordító egyaránt küzd az új kifejezésért; változatos szóhasználatra törekszik, szókincese rendkívül gazdag.⁸⁸ Megfigyelhető nála a nyelvi változatok kiegyenlítődének folyamata, a bibliai nyelv, szókinces és frazeológia erőteljes, sajátosan egyénített hatása. Kifejezőeszközei fordításaiban is érvényesülnek. Idegen szavakat alig használ, s kerülni igyekszik a körülményes kifejezőmódot, a latinos mondat szerkesztést és a gallicizmusokat.

Néhány fiktív és misszilis levél, továbbá a fordításokból kiválasztott szövegrészek alapján Szathmári István megállapította, hogy a magánhangzós tendenciák tekintetében néhány erdélyi, háromszéki nyelvi sajátosság megléte mellett „Mikes nyelve lényegében nem különbözött az akkori, illetve a mai normától”, s ahol különbözött, ott is megfigyelhető a közeledés a mai norma felé.⁸⁹ A mássalhangzók területén viszont kitapintható a mássalhangzónyúlás mai normával szembenálló tendenciája. Az alaktani jelenségek közül a névszóragozás, a birtokos személyjeles alakok, a középfok és a határozott névelők területén, a mondattanban a névszói szerkezetek egy részében figyelhető meg Mikes közeledése a mai normához. Szókinces tekintetében figyelemre méltó a Tizsántúlon is megtalálható szavak előfordulása. Az idegen szavak közül Mikes elsősorban a latin eredetűeket használta, nem nagy számban. Összességében Mikes nyelve kiegyenlítettebb nemcsak kora, hanem a század utolsó harmadának átlagos nyelvhasználatánál. Ugyanakkor nem mond le a tájnyelv nyújtotta lehetőségekről, s ezeket is irodalmi szintre emeli.⁹⁰

Katekizmusfordítása a közös imádkozás nyelvének tárgyalásában lehetőséget kínált Mikesnek arra, hogy önálló nyelvtörténeti megjegyzést fűzzön az

⁸⁷ HOPP, *i. m.*, (86. jegyzet), 183.

⁸⁸ HOPP Lajos, *Utószó = Mikes Kelemen művei*, vál., gond., jegyz. HOPP Lajos, Bp., Szépirodalmi, 1978, 818–829.

⁸⁹ SZATHMÁRI István, *Mikes és irodalmi nyelvünk*, *Magyar Nyelv* 87. (1991), 298–306.

⁹⁰ SZATHMÁRI István, *Irodalmi nyelvünk a Rákóczi-korban = Európa és a Rákóczi-szabadságharc*, szerk. BENDA Kálmán, Bp., Akadémiai, 1980, 269–275.; BENKŐ, *i. m.*, (70. jegyzet), 486.

eredeti szöveghez. Amikor a mű szerzője a franciaországi nyelvjárásokat hozza fel például arra, hogy egy országon belül több nyelvi változat élhet, s a latinak mint liturgikus nyelvnek a megtartása mellett érvel, Mikes a hazai nyelvállapot ismeretében, a lengyel-, francia- és törökországi nyelvi tapasztalatok birtokában a magyarra fordított liturgikus nyelv folyamatos megújításának nehézségeit hangsúlyozza, s a latin mint liturgikus nyelv fenntartása mellett foglal állást:

Magyarországon és Erdélyben hányféleképen beszélnek; lehetne-é úgy fordítani a liturgiát magyarul, hogy idővel valamely szó valamelyik országban illetlenné ne változzék? Szüntelen kellene munkálodni a változtatáson és a fordításon. Mégis azt végbe nem vihetnék, hogy mindenen megérthessék, mivel az idegenek semmit nem értenének, és olyan formában a papok is más idegen országban misét nem mondhatnának.⁹¹

E megállapítás azért is figyelemre méltó, mert Mikesnek egyébként nincsenek a fordítás elvi kérdéseivel kapcsolatos megjegyzései.

Mikes fordítói nyelve és technikája rendkívül változatos; eszközei alkalmazását a műfaj csak részben befolyásolta. Gyakori eszköze a tömörítés és az elhagyás, nyelvi leleményessége azonban a mondatokon belüli elhagyásokban, bővítésekben és a különféle egyéb nyelvi, stilisztikai eszközök sokrétű használatában ragadható meg elsősorban. Nyelvi humorának fő forrásai, az ismétlések, szójátékok, kicsinyítések és hasonlító túlzások a fordításokban is előfordulnak. Mint evangélium- és episztolamagyarázatában megfigyelhettük, a tömörítés gyakori formája a rokon értelmű vagy azonos jelentéskörhöz tartozó halmozott kifejezések, kettőzött szóképek egyikének elhagyása, illetőleg összevonása.⁹² A fordítás gördülékenyebbé tételét szolgálja a közbevetett értelmező kifejezések elhagyása. A mondaton belüli bővítések, betoldások egy részének szerepe az értelmezés, másik részével a mondanivalót nyomatékosítja. Mikes nyelvi gondosságát jelzi, hogy viszonylag ritka a félrefordítás és az idegenszerűség. A franciás kifejezéseket, fordulatokat gyakran alliterációval vagy más módon erősítve, magyaros formában adja vissza. Fogalmi-nyelvi következetességére utal, hogy az egy gondolatmenetben szereplő rokon értelmű kifejezéseket azonos szóval fordítja. A katekizáló formát néha felváltja a személyesebb dialogizálás, s a személytelen szerkezet helyett Mikes megszólítja az olvasót. A szóválasztás sajátosságai közül kiemelhető a forrásánál erőteljesebb, találóbb vagy konkrétabb kifejezések, a jelzős szerkezet helyett az igei alakok használata. Fordítói önállóságára utal a szó szerinti fordítás helyett adott számos, a lényegre rávilágító értelmezés.

Az Iffak Kalauza két változatban fennmaradt fordítása egyfajta nyelvi-stilisztikai gyakorlatnak tekinthető, s mint ilyen jó lehetőséget kínál néhány további, Mikes nyelvi tudatosságát tanúsító megfigyelésre.⁹³ Az általában Káldi

⁹¹ Idézi: HOPP, *i. m.*, (86. jegyzet), 336.

⁹² TÜSKÉS Gábor, *Mikes Kelemen Epistolák-fordításának forrásához*, ItK 103. (1999), 1–26., itt: 20–24.

⁹³ HOPP, *i. m.*, (86. jegyzet), 92–100.

szövegének felhasználásával közölt bibliai idézeteket először többnyire a francia eredeti alapján szabadabban, később Káldi szövegéhez szorosabban ragaszkodva adja vissza. Előfordul az is, hogy mindkét változatban Kálditól eltérően fordítja az idézetet. A névelő és a vonatkozó névmás használatában a régies alakot többnyire modernizálja a végső megfogalmazásban. Van példa arra is, hogy később más, rokonértelmű kifejezést választ, s gyakran variálja a kifejezéseket. A változtatások következtében – mint Hopp Lajos megállapította – a végső fogalmazás közelebb áll a francia szöveghez, míg „az első inkább a levélíró jól folyó szabad előadásához hasonlít”.

Mikes mellett Faludi Ferenc a magyar nyelvű didaktikus-erkölcsnevelő célzatú egyházi próza másik nagy megújítója. Prózafordítói életműve – egyetlen szépprózai fordítás kivételével – vallási alapon moralizáló, a vallási és a világi között átmenetet alkotó művek: laikus erkölcsstanok, elmélkedések, szentenciagyűjtemények, példatárak adaptációiból áll. Ugyanúgy mint Mikes, Faludi is tudatos fordítói programot valósított meg, s az ő nyelvi tudatosságát is a szépirodalmi igény határozta meg. Ő is a nemesség oktatására szánta műveit, s mint Mikesnél, Faludinál sem különíthetők el élesen a drámaíró és a költő nyelvének sajátosságai a prózaíróétól.⁹⁴ Mint Martinkó András megfigyelte, költeményeinek szinte minden szava, fordulata megvan mint társalgási szó, fordulat prózafordításaiban vagy *Jegyzőkönyvében*.⁹⁵ Faludi fordítói működése is több műfajt és hosszabb időszakot fog át, s a kritikai kiadás az ő esetében is megvetette az alapját a nyelv- és stílusművészetére vonatkozó beható vizsgálatoknak.⁹⁶

Mint ismeretes, Faludi nyelvi tekintélye szinte kezdettől fogva vita tárgyát alkotta, annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy nyelvezete alapvetően különbözik kora népies egyházi szónoklataitól. Kétségtelen az is, hogy külföldi példák és stíluseszmények befolyásolták, s hogy stiláris, szókészleti, frazeológiai és mondatszerkesztési vonatkozásban a „nemzeti klasszicista” nyelveszmény előfutárának, egy új prózai és költői hagyomány megteremtőjének tekinthető.⁹⁷ Szathmári István megfigyelése szerint Faludit mindenekelőtt a nyelv „egésze” mint a műveltség terjesztésének eszköze érdekelte a maga történeti, táji és társadalmi sokrétűségében.⁹⁸

⁹⁴ HOPP Lajos, *Faludi prózája a XVIII. században*, ItK 85. (1981), 429–438.

⁹⁵ MARTINKÓ András, *Faludi Ferenc: Útban a modern magyar költői nyelv felé*, ItK 89. (1985), 310–315.

⁹⁶ *Faludi Ferenc prózai művei, I–II*, s. a. r. URAY Piroska–VÖRÖS Imre, Bp., Akadémiai, 1991.

⁹⁷ TARNAI Andor, *Egy tibetinek álcázott laikus erkölcsstan a XVIII. századi magyar irodalomban*, ItK 62. (1958), 177–186.; uő, *Faludi Ferenc = A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964, 536–544.; HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Bp., Akadémiai, 1976, 185–186.; SZÖRÉNYI László, *Kalauz Faludi Ferenc prózájához = Téli éjszakák: Válogatás Faludi Ferenc prózai műveiből*, vál., szerk., jegyz., utószó SZÖRÉNYI László, előszó RÓNAY György, Bp., Magvető, 1978, 409–426., itt: 422–423.

⁹⁸ SZATHMÁRI, *i. m.*, (13. jegyzet).

Fordítói motivációját Faludi a *Nemes ember* előszavában összegzi:

Ezt a' könyvet Magyar Országának [...] irtam. [...] A' mit irtam, azért irtam, hogy meszsze-bujdosásaimban ki-ne kopnék élő nyelvünköl, példát adnék sok heverő pennának, olvasásra valót nyujtanék a' hivalkodóknak, jóra emlékeztetném a' világ gondgyaiban el-merült elméket.⁹⁹

Az Udvari ember harmadik előjáró beszédében ugyanerről így ír:

A' mit irtam, a' végre irtam, hogy nyelvünk-is terjedgyen, hírét-is adgyam: mi-ben miként fárásztyák eszeket a' Külső Nemzetségek.¹⁰⁰

Tisztában volt a nyelv társasági, szórakoztató funkciójával, s fő feladatát az „udvari ember” társalgási nyelvének megteremtésében látta. Gracián maximumát a kérdésről így fordítja:

A' nyil által-veri a' testet, az ártalmas szó a' lelket. [...] Ugy vegyük és adogassuk a' szót mint a' levegő eget, mellyel lélekzetet kapván, magunkat és másokat-is éltetünk.¹⁰¹

Faludi úgy alkotott irodalmi nyelvet, mintha csak beszélne, s teljes mélységében átlátta a nyelv kendőző, eltakaró szerepét.

A nyelvi norma szempontjából Faludi nyelve Benkő Loránd tipológiáját alapul véve az ún. átmeneti típusba tartozik, azaz „általában enyhén és csak néhol erősebben nyelvjárásias”.¹⁰² Formai tekintetben nem számított nyelvi eszménynek, nem emelkedett túl az ösztönösség szintjén, Révai által ártírt és kiadott műveivel azonban hozzájárult a normarendszer erősítéséhez és terjesztéséhez. Nyelv- és stílusújító törekvéseit jelzik színes, árnyalt, tömör szóújításai, -összetételei és -képzései, az igekötők átvitt értelemben történő gyakori alkalmazása, a nagy kifejezőerejű szerkezetek és igekapcsolatok létrehozása, s ugyanezt tanúsítja saját írói gyakorlatában felhasználni kívánt jelző-, szólás- és közmondásgyűjtése.

Fordítói munkájával Faludi alapvetően hozzájárult a magyar prózai nyelv hiányosságainak felszámolásához, saját nyelv- és stílussteremtő céljainak megvalósításához. Munkásságában fokozatosan előtérbe lép a barokk és rokokó stílusjegyeket túlhaladó ízlés, „stílusa egyre inkább a barokktól eltávolodó s a klasszicizmus felé tartó retorikák fejtegetéseivel mutat rokonságot”.¹⁰³ Mint Bitskey István megállapította, Faludi szintetizálni tudta a magyar barokk próza két évszázados fejlődésének eredményeit, s nemcsak kiaknázta, hanem tovább is fejlesztette kora nyelvi és stílusbeli lehetőségeit.

⁹⁹ Faludi Ferenc *prózai művei, i. m.*, (96. jegyzet), 20.

¹⁰⁰ Uo., 416.

¹⁰¹ Uo., 445.

¹⁰² BENKŐ, *i. m.*, (70. jegyzet); SZATHMÁRI, *i. m.*, (13. jegyzet), 139.

¹⁰³ BITSKEY István, *Faludi Ferenc retorikai műveltsége és prózastílusa*, ItK 87 (1983), 508–514., itt: 514.

Simai Ödön vizsgálatai szerint Faludi nyelve felerősítette a népnyelv és a XVI–XVII. század irodalmi nyelvének tendenciáit, s megfigyelhető nála a német, olasz és latin minták hatása.¹⁰⁴ Újító törekvéseiben óvatos, erőszakmentes, és írói, stilisztikai célokat követ elsősorban. Mondatszerkesztését a rövidség, tömörség, sűrítés és a mellérendelő szerkezetek túlsúlya jellemzi. Elődeinél szívesebben alkalmaz bővítő szókapcsolatokat, s e technikát kiterjeszti a fő- és melléknevekre is. Újszerűen bánik az összetételekkel és az igekötőkkel. Viszonylag kevés szoros értelemben vett új szót alkotott, jelzőhasználat, képteremtés és átvetelei azonban hatékonyan segítik az elvont mondanivaló kifejezését és a stílus élénkítését. Képzalkotásának fő sajátossága, hogy együttesen törekszik az értelmi, érzelmi, meggyőző és zenei hatásra. A mondatok zenei, játékos megszerkesztésében fontos szerepet játszanak az ismétlés és halmozás különféle fajai. Fordításai nyelvbe is törekszik beépíteni a népi nyelv szavait, fordulatait. Az idegen nyelvi fordulatok magyar megfelelőinek hiányában gyakran él tükörszóval vagy tükörszintaxissal.¹⁰⁵ Mindez jól mutatja Faludi nyelvének alapvetően kettős kötődését, átmenetiségét és előremutató megoldásait.

Mikes Kelemen fordításaihoz hasonlóan egészen a XX. századig kéziratban maradt a késő barokk egyházi próza harmadik jeles képviselőjének, a ferences Kiss Istvánnak *Jeruzsálemi utazása*.¹⁰⁶ Kiss helyét Klaniczay Tibor Mikes, Faludi, Bethlen Kata és Hermányi Dienes társaságában jelölte ki.¹⁰⁷ Következtetése szerint a gyöngyösi szerzetes a katolikus egyházi barokk próza utolsó állomását, rokokó változatát, annak „népiesebb”, ferences ágát képviseli.

Az útleírás és a zárandoknapló műfaji jegyeit hordozó adaptáció a bevezető megjegyzés szerint „először deákul írva, most már magyar haza nyelvre ugyan maga-által fordítva, vajha halmos hasznokra” készült, „folyamottyan folyó magyarsággal”. Fő célja,

[...] hogy [...] amiket láttunk, hallottunk, tapasztaltunk, tanultunk a sz. helyeken, azokat magyar hazánkban, a mi édes nemzetünkkel közölhessük mind szóval, mind írással. Ugyanez a nyomós és hasznos ok indított arra, hogy amit először deák nyelven írtam, utazásom felől kibocsátottam, azokat magyar haza nyelvén is írásban foglallyam.¹⁰⁸

Útleírásában Kiss kitüntetett figyelemmel fordul a magyar nyelv felé. Mint galgóci tapasztalatairól írja:

¹⁰⁴ SIMAI Ödön, *Faludi hatása Sándor Istvánra, Magyar Nyelv* 11. (1915), 157–162., 212–223., 262–271., 300–308., 348–355.

¹⁰⁵ MARTINKÓ, *i. m.*, (95. jegyzet), 312.

¹⁰⁶ P. KISS István, *Jeruzsálemi utazás*, bev., jegyz. PÁSZTOR Lajos, Róma, Anonymus, 1958; vö. VARGA Imre, *Jászberényből a Szentföldre: A ferences író halálának kétszáz éves évfordulójára*, Jászsági Évkönyv 1999, 24–43.

¹⁰⁷ KLANICZAY Tibor, *P. Kiss István: Jeruzsálemi utazás*, ItK 67. (1963), 375–378.

¹⁰⁸ P. KISS, *i. m.*, (106. jegyzet), 240.

[...] semmi magyar éneket nem értvén, se magyar anyali verseket magyarul nem halván, gondoltam, hogy magyar édes hazámon túl volnék, idegen tartományban. Noha a városba annyi a magyar, hogy egy jó magyar concionátornak vizsgálása lehetne a magyar halgatóiba, úri és köz-személyekből.¹⁰⁹

A mű néhány részlete a szerző saját élményein alapuló önálló hozzáadás; nyelve és stílusa ezekben a leggazdagabb. A latin eredeti néha átüt a fordításon, de Kiss általában törekedett a magyaros mondatfűzésre. Ritkán fordít szó szerint; az átvett részeket gyakran megszakítják saját betoldásai. Fordítói elveit az első jeruzsálemi királyok latin nyelvű sírfeliratának átültetésekor így jellemzi:

Magyarra így fordítám, de más szavakkal is lehet. Kinek mint tetszik, úgy fordítsa.¹¹⁰

Kifejezései Pásztor Lajos megfigyelése szerint többnyire találóak, keresetlenek, leírásai elevenek, nyelve képekben, hasonlatokban, jelzőkben egyaránt gazdag. Szókincse változatos, s egyes szóalkotásaival kora előtt jár. Fogalmait gyakran találó, egyéni tulajdonságokkal ruházza fel, s él az igekötők szokatlan kapcsolásának és a belső rímek lehetőségével. Viszonylag nagy számban fordulnak elő alliterációk, sajátos hasonlatok, a latinból és olaszból átvett szavak, s bőven él a játékoságot fokozó kicsinyítő képzőkkel és gyakorító igékkel. Fordítása megőrzött több kihalt, csak tájnyelvben élő, jelentésváltozáson átment szót is. Leírásai – mint Szauder József megállapította – mozgással, személyes megfigyelésekkel telítettek, s nem egyszer elbeszéléssé színeződnek át.¹¹¹

Társulati irodalom, vallásos ponyvafüzetek

A két kiadványegyüttes jelentőségét ebben az összefüggésben elsősorban az adja, hogy szeriális jellegüknél fogva alkalmasak hosszabb időszakot átfogó kvantitatív vizsgálatra, s jelzik a magyar nyelvű egyházi irodalom fokozatos eljutását a legszélesebb rétegekhez. A társulati irodalom kifejezés egy heterogén tartalmú, szerkezetű, műfajú és funkciójú kiadványegyüttest takar, mely hosszú időn át való megjelenése révén jó alkalmat kínál a magyar nyelvűség

¹⁰⁹ P. KISS, *i. m.*, (106. jegyzet), 19.

¹¹⁰ P. KISS, *i. m.*, (106. jegyzet), XXII.

¹¹¹ SZAUDER József, *Kiss István utazó könyvetskéje Velencéről, 1766-ban (Ismeretlen magyar nyelvű Jeruzsálemi utazás a 18. század végéről)* = *úő, Olasz irodalom – magyar irodalom: Tanulmányok*, Bp., Európa, 1963, 435.

időbeli alakulásának vizsgálatára.¹¹² A társulati irodalom fő kiadványtípusait a felvételi lapok, a társulati kézikönyvek, az ajándék könyvek, az áhítati művek és az alkalmi kiadványok alkotják, melyekben a kora újkori egyházi irodalom csaknem minden műfaja megtalálható. A kiadványok többsége egy-egy helyi társulathoz kapcsolódik, kisebb része az egyházmegyei vagy rendi szervezésű, nagyobb területen működő laikus vallási szervezetek számára jelent meg. Ugyanaz a társulat gyakran több kiadványtípust is megjelentetett, s az egy-két művet kiadó társulatok mellett van néhány olyan szervezet is, amely tíztől százig terjedő nagyságrendben jelentette meg kiadványait. Különösen az ajándék könyvek és az áhítati művek csoportjában viszonylag nagy számban találhatók ismert hazai és külföldi egyházi szerzők munkái. A különböző típusú laikus vallási szervezetek a társadalom minden rétegét átfogták, s kiadványaikkal fontos szerepet játszottak az irodalmi, művelődési anyagok közvetítésében.

Az 1638–1800 közötti időszakból jóval több mint ötszáz kiadványt vehetünk számba, melyek között latin, magyar, német, szlovák és horvát nyelvűeket találunk. Az egész anyagnak mintegy 68%-át a különböző nemzeti nyelvű nyomtatványok teszik ki, a többi latin nyelven jelent meg. A nemzeti nyelvek közül első helyen áll a német nyelvű munkák aránya 38%-kal, ami a latin nyelvű művek arányát is meghaladja.¹¹³ Ezt követi a magyar nyelven napvilágot látott kiadványok aránya 24%-kal, míg a szlovák nyelvű művek aránya 5, a horvát nyelvűeké 1% alatt marad. A kiadványoknak ez a nyelvi megoszlása utal a társulati kiadványoknak az ország népeit átfogó jellegére. A nemzeti nyelvű művek viszonylag magas aránya jelzi a nyomtatványok többségének hozzáférhetőségét a szélesebb rétegeknek.

A kiadványtípusok nyelvi megoszlása azt mutatja, hogy a latin és magyar nyelvű nyomtatványok minden kiadványtípusban megtalálhatók. A német és szlovák nyelvű művek az ajándék könyvek típusában nem fordulnak elő, a horvát pedig egyedül a társulati kézikönyvek nyelveként szerepel. Mind az öt nyelv tehát egyedül a kézikönyvekben van jelen, míg a felvételi lapok, áhítati művek és alkalmi nyomtatványok típusában a horvát, az ajándék könyvekben pedig a német, a szlovák és a horvát nyelv hiányzik. A latin nyelvű nyomtatványok többsége az ajándék könyvek csoportjába tartozik, ami onnan érthető, hogy a Mária-kongregációk xéniumai szinte kivétel nélkül latinul jelentek meg, s csupán egyetlen magyar nyelvű ajándék könyvről tudunk. Ezenkívül nagy számban találhatók latin nyelvű művek a társulati kézikönyvek és az alkalmi nyomtatványok csoportjában, valamint az áhítati művek között. Szembetűnő, hogy a magyar nyelvű nyomtatványok több mint kétharmada a társulati kézikönyvek típusába tartozik, míg a német nyelvű kiadványok túlnyomó többségét a viszonylag nagyszámú kézikönyv mellett az alkalmi nyomtatványok, elsősorban prédikációk teszik ki. A szlovák nyelvű kiadványok többsége

¹¹² KNAPP Éva, *Pietás és literatúra: Irodalomkinálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban*, Bp., Universitas, 2001.

¹¹³ Gábor TÜSKÉS–Éva KNAPP, *Literaturangebot und Bildungsprogramm in den barockzeitlichen Bruderschaftspublikationen in Ungarn*, Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur 17 (1992), 1–42.

a kézikönyvek csoportjába tartozik, míg a felvételi lapok nagyobb része magyar és német, az áhítati műveké latin, magyar és német nyelven látott napvilágot.

A különböző kiadványtípusoknak ez a nyelvi megoszlása egyrészt felhívja a figyelmet arra, hogy a latin nyelv ismerete egyedül az ajándékkönyvek használatának volt feltétele. A társulati kiadványok közül tehát ez az egyetlen kiadványtípus, amely kizárólag a latinul tudó műveltebb rétegek olvasmányanyagának tekinthető. Másfelől ugyanazon a nyelven a kiadványok széles skálája volt elérhető, illetve – az ajándék könyvek kivételével – egy kiadványtípuson belül is meglehetősen nagy volt a különböző nyelvű kiadványok kínálata. A társulati kiadványoknak ez a kiadványtípusokon belüli nyelvi differenciáltsága aláhúzza a forrásanyagnak a különböző nyelven beszélő etnikai csoportok igényeit kielégítő jellegét.

A kiadványtípusok nyelvi összetételének időbeli alakulását vizsgálva egy-egy nyelven és kiadványtípuson belül is megfigyelhető az ugyanazon a nyelven kiadott művek számának először növekvő, majd csökkenő tendenciája. Legkorábban – rendszerint egy kiadványtípuson belül is – a latin jelenik meg a nyomtatványok nyelveként, majd az 1640-es évektől a magyar, az 1660-as évektől a német, az 1670-es évektől a szlovák nyelv is föltűnik, míg a horvát csak az 1730-as évektől kezdve szerepel a nyomtatványokban. A XVII. század második felében és a XVIII. század elején a latin nyelvű kiadványok vannak túlsúlyban a nemzeti nyelvű nyomtatványokkal szemben. Az 1720-as évektől azonban megfordul az arány, és ettől kezdve a különböző nemzeti nyelvű művek jelennek meg nagyobb számban. Mind az öt nyelven az 1720–1780 közötti időben lát napvilágot a legnagyobb számú kiadvány, s feltűnő, hogy az 1780-as évekbeli visszaesés után az 1790-es években ismét több latin nyelvű mű, elsősorban alkalmi nyomtatvány is megjelenik. A társulati kézikönyvek típusában a végig túlsúlyban lévő magyar nyelvű kiadványok számának csúcspontja 1740–1760, a német nyelvűeké 1730–1760 közé esik, a latin nyelvű ajándék könyvekből 1720–1740 között jelenik meg a legtöbb. Az alkalmi nyomtatványoknál az 1720-as évektől egészen 1780-ig a német nyelvűek vannak túlsúlyban, ezenkívül nagyobb számú latin nyelvű alkalmi nyomtatvány jelenik meg 1750–1780 között. Mindez jól mutatja, hogy az ajándék könyvek kivételével némi időbeli eltolódással minden kiadványtípusban fokozatosan a nemzeti nyelvű nyomtatványok jutnak túlsúlyra.

Ezt a képet érdemes összevetni a mirákulumos könyvek nyelvi megoszlásának időbeli alakulásával. Mint említettük, a mirákulumos könyvek a kiadványtípus történetének 1700-ig terjedő szakaszában csaknem kizárólag latin nyelven jelentek meg. A XVIII. század első felében továbbra is megmarad a latin nyelvű kiadványok túlsúlya, s csak a század második felétől kerül többségbe a nemzeti nyelvű művek kiadása. A társulati kiadványok körében tehát mintegy harminc évvel korábban lépnek előtérbe a nemzeti nyelvű művek, ezek a kiadványok tehát ennnyivel korábban jutottak el a latinul nem tudó szélesebb rétegekhez.

A magyar nyelvű kiadványt megjelentető helyi társulatok száma 1701–1800 között ötven fölött van. Az ország nagyobb városaiban, egyházmegyei központjaiban működő szervezetek mellett néhány kisebb város és falusi település vallásos társulatai is adtak ki magyar nyelvű nyomtatványokat. A magyar nyelvű munkát megjelentető helyi társulatok gondozók szerinti megoszlása azt mutatja, hogy a világi papság és a jezsuiták, továbbá valamivel kisebb mértékben a ferencesek által gondozott szervezetek jelentettek meg elsősorban magyar nyelvű kiadványokat. Ezenkívül szinte valamennyi Magyarországon megtelepedett rendhez kapcsolódik legalább egy olyan társulat, amely magyar nyelvű munkákat adott ki.

A társulati irodalom és a magyar nyelvűség problematikáját, a latin és magyar nyelvű kiadványok összetett viszonyát a továbbiakban a XVIII. század egyik legtöbb kiadást megérett imádságoskönyve, az *Officium Rákóczianum* példáján vesszük szemügyre.¹¹⁴ Az imádságokat, zsoltárokat, himnuszokat, litániákat, rövid olvasmányokat és elmélkedéseket tartalmazó gyűjtemény ezen a címen 1693 és 1800 között eddigi ismereteink szerint nyolcvanöt kiadásban látott napvilágot, melyekhez 1882-ig további tizenöt kiadás járult. A kiadások egy része különféle laikus vallási társulatokhoz kapcsolódva jelent meg, de változatos összetétele révén a gyűjtemény gyorsan túlnőtt a társulatok keretein.

A cím egy rendkívül változatos és időben is állandóan változó, különböző forrásokból származó szövegegyüttest takar, melynek legkorábbi ismert változata a Draskovich János horvát bán által latinból magyarra fordított, 1643-ban megjelent Mária-kisofficium 1662-es új kiadása, némi változtatással. Míg a túlsúlyban lévő latin nyelvű kiadások 1693-tól folyamatosan követik egymást, magyar nyelvű kiadások 1732-től, német nyelvűek 1765-től jelentek meg. Lehetséges az is, hogy nemzeti nyelvű kiadások már korábban is készültek, de a példányok elhasználódása és az alacsony példányszám miatt nem maradtak fenn. 1732–1882 között összesen 16 magyar, 1765–1817 között hat német nyelvű kiadást ismerünk példány szerint.

A magyar nyelvű kiadások szempontjából figyelmet érdemel, hogy az 1693-as és 1753-as latin kiadások szerkezete és tartalma lényegében azonos, de csak mintegy egyharmad részben vethető össze az 1756-os győri magyar nyelvű kiadásával. A győri magyar kiadás hasonló rendben közli az 1662-es Báthory Zsófia-féle *Officium* szöveganyagát, s megtalálható benne az 1643-as Draskovich-féle *Officium*ban már közölt csaknem teljes szöveganyag is új részekkel bővítve. A magyar nyelvű officiumok ezenkívül megtalálhatók több XVII. század végi, XVIII. század eleji társulati kézikönyvben. Eszerint tehát a magyar nyelvű kiadások szöveganyaga ezekből a kiadványokból is származhatott. Feltelezhető az is, hogy a magyar nyelvű *Officium Rákóczianum* a latinhoz hasonlóan, azzal egy időben formálódott a XVII. század második felében, s ugyanekkor létezhetett latinból magyarra fordított változat is.

¹¹⁴ A továbbiakhoz l. KNAPP Éva, *Officium Rákóczianum: Az I. Rákóczi Ferencről elnevezett imádságoskönyv története és nyomtatott kiadásai*, Bp., Borda Antikvárium, 2000.

A XVIII. századi magyar nyelvű kiadások egy részében kevesebb és részben más szövegű officium található, mint a latin nyelvűekben, s a tematikus egységeken belül is átalakulások történtek a latinhoz viszonyítva. A magyar nyelvű kiadások alapszerkezete is eltér a latin nyelvűekétől. Az alapszerkezet tudatos megváltoztatásának igénye az 1756-os kassai kiadásban figyelhető meg először. Az előszó jelzi a végrehajtott nyelvi átalakítások természetét:

[...] régen az előtt Deák nyelven [...] egybe szerkeztetett; az után pedig a Nemes Magyar Nyelvre fordítatván, 1746-dik Esztendőben Budán [...] ki-adatott vala; melyet mi mostan ujjobban gántsaitól ki-tisztítván, de kiváltképen a Szent Írásból vett Tzikkelyeket, ugyan azon Írásnak betű-szerént való Magyarságához egyeztetvén, több ájtatosságokkal, mint az előtt volt, meg-gyarapítottunk, [...].¹¹⁵

Utoljára hagytuk a „ponyvairodalom” némileg bizonytalan gyűjtőkategóriájának egyik jól körülhatárolható kiadványtípusát, a vallásos ponyvafüzeteket. Ezek az ugyancsak több műfajt felölelő, nagy számban kiadott nyomtatványok lehetőséget kínálnak a legszélesebb rétegeknek szánt vallásos olvasmányanyagok nyelvi összetételének vizsgálatára.¹¹⁶ Az 1701–1800 közötti időszakból számba vett közel 350 ilyen nyomtatvány háromnegyed része a katolikus, egy-negyed része a különböző protestáns felekezetekhez kapcsolódik. A felölelt fő műfajok az egyházi és a históriás ének, az imádság, az elmélkedés és a kegyhelytörténet. Előfordul még a példaelbeszélés, a tudósítás, a vitairat és a paródia.

A forrásanyag nyelvi megoszlása azt mutatja, hogy a kiadványok több mint fele magyar nyelvű, a fennmaradó mennyiségen csaknem egyenlő arányban osztoznak a német és szlovák nyelvű füzetek. A magyar nyelvű füzetek aránya összességében tehát magasabb volt az ország magyar nyelvű lakosságának arányánál. A nem magyar nyelvű kiadványok viszonylag magas aránya jelzi a nyomdák, kiadók törekvését a magyarul nem olvasók vallási szükségleteinek kielégítésére. A pontosan datált magyar nyelvű füzetek számában az 1740-es évektől figyelhető meg folyamatos növekedés, majd 1780-tól ugrásszerűen megnő a magyar nyelvű nyomtatványok száma: az egész anyag valamivel több mint 40%-a a század utolsó két évtizedében jelent meg. Ez a tendencia lényegében összhangban van a pontosan datálható össztermelés időbeli alakulásával, s egyben mutatja a legszélesebb rétegek magyar nyelvű olvasóvá válásának lassú folyamatát.

¹¹⁵ Idézi: KNAPP, *i. m.*, (114. jegyzet), 41.

¹¹⁶ A továbbiakhoz l. TŰSKÉS Gábor, *Fejezet a 18. századi vallási ponyvairódlom történetéből*, Bölcsészdoktori értekezés, Bp., ELTE, 1984; TŰSKÉS Gábor–KNAPP Éva, *Fejezet a XVIII. századi vallási ponyvairódlom történetéből*, ItK 89. (1985), 415–436.

Összegzés

Az áttekintés azt mutatja, hogy a katolikus egyházi irodalom többé nem hagyható figyelmen kívül a magyar nyelvűség XVIII. századi alakulásának történetében, s a nemzeti nyelvek protestáns szorgalmazása mellett számolni kell a magyar nyelvűség katolikus programjával is. A számba vett szerzők, műfajok és kiadványtípusok különböző oldalról világítják meg az anyanyelv irodalmi használatának elvi és gyakorlati kérdéseit. Megerősítik a megfigyelést, hogy a század első felében, kétharmadában nem csupán néhány elszórt adatot találunk az anyanyelv problémájára, s hogy Bessenyei és társai nyelvi programjának számos eleme felvetődött már a korábbi évtizedekben. Tanúsítják az anyanyelvi tudatosság folyamatos és egyre erősödő jelenlétét, s hogy a magyar nyelvű egyházi irodalom nyelvi normái nem egy külön egyházi nyelvi normán, hanem döntő mértékben a hagyományon és az élő nyelven alapultak. Az egyházi irodalom nagymértékben hozzájárult a magyar nyelvűség tudatának és az irodalmi nyelv magyarosodási folyamatának erősödéséhez, szókincsének gyarapodásához, s fontos szerepet játszott a nép-, táj- és köznyelv irodalmi szintre emelésében. Szorosabb értelemben vett nyelvújító törekvést Mikes és Faludi kivételével viszonylag keveset találunk. A pázmányi nyelvi, irodalmi hagyomány folyamatos jelenléte azt mutatja, hogy a katolikus egyházi irodalom számos vonatkozásban tovább örökölte és felerősítette a XVII. század irodalmi nyelvének tendenciáit. Könnyebben érthetővé válik, hogy Pázmány hatása miéért érvényesült a XVIII. század végén és a XIX. század első felében is – felekezeti hovatartozástól függetlenül – eleven hatóerőként a magyar nyelv irodalmi alkalmazásában, s hogy a felvilágosodás és a nyelvújítás írói sem feledkeztek meg Pázmány nyelvi örökségéről.¹¹⁷ Másfelől a latin és a magyar nyelvűség továbbra is fennálló szoros kapcsolata mellett nyomon követhetjük a latinnak mint irodalmi nyelvnek a fokozatos térvesztését.

Az áttekintés tanúsága szerint a magyar nyelvű egyházi irodalom műfajai a XVIII. században jelentős számban gazdagították a szó- és kifejezőképességet, s megteremtették egy, a korábinál színesebb és változatosabb prózastílus feltételeit. Nagymértékben hozzájárultak a már kialakult nyelvi normák megerősödéséhez és elterjedéséhez, s magának a normarendszernek az egységesítéséhez és finomításához. A magyar nyelvűség programja ebben az időszakban is igen gyakran fordítói program volt, s több esetben épp a fordítások nyelvi színvonala mutatja a kor legfejlettebb anyanyelvi törekvéseit. Más esetekben a magyar nyelvűség pusztán tényére, illetőleg fokozatos térnyerésére érdemes felfigyelnünk egy-egy műfajon, illetőleg kiadványtípuson belül. Láthatjuk azt is, hogy a nyelv jobbítására irányuló törekvések az egyházi műfajokban a leg-

¹¹⁷ ÉDER Zoltán, *Pázmány nyelvi hagyománya a felvilágosodás korában = A magyar irodalmi nyelv Pázmánytól napjainkig*, szerk. ÉDER Zoltán, Bp., ELTE, 1986, 13–24.

különböző eszközökkel, egymástól igen eltérő nyelvi és stíluszinteken, különböző mértékű tudatossággal mentek végbe, s átfogták a nép- és köznyelv, valamint az „udvari” nyelv minden rétegét. Nyomon követhetjük a folyamatot, melynek során a magyar nyelvű egyházi irodalom egyre gazdagabb kínálatra jutott el a legszelebb rétegek közvetlen használatába.

A különböző műfajok más-más nyelvi lehetőséget és elméleti tanulságokat kínáltak a szerzőknek. A magyar nyelvűség elvi háttere a prédikációk keretszövegeiben ragadható meg a legkönnyebben, melyekben az elmaradottság toposzának hangoztatása mellett többször megjelenik a magyar nyelv féltése, értékeinek becsülése, sőt túlbecsülése. A számba vett prédikátoroknál a magyar nyelv választása tudatos döntés eredménye volt a latinnal szemben. A szónokok egy része egymás után számos különböző tájnyelvi környezetben működött, melyek között nyelvi közvetítő szerepet játszott, s ezzel hozzájárult a táji értékű normák egymáshoz való közeledéséhez és egységesüléséhez.

A prédikátorokéhoz mérhető tudatossággal viszonyultak a magyar nyelvhez a fordítók is. A magyar nyelvet választó egyházi szerzők között a vizsgált anyagban többségben vannak a szerzetesek, akik sok esetben egy sajátos rendi nyelvi, irodalmi hagyományt is közvetítettek, nyelv választásukkal azonban a nemzeti gondolatot elébe helyezték a renden belüli kommunikációnak. További tanulság, hogy az egyházi és a világi műfajokban egyaránt alkotó szerzők itt és ott lényegében ugyanazt a nyelvet használják, s a különböző műfajú prózai munkák nyelve szoros kölcsönhatásban áll egymással.

A nyelv–nemzet–irodalom kapcsolatrendszerét vizsgálva a források tükrében megállapítható, hogy a magyar nyelv ügye a XVIII. századi egyházi irodalomban a korábbinál szorosabban összefonódott a nemzeti tudat, az ország és a nemzet fejlesztésének gondolatával. A század végén részben nyelvi alapon kidolgozott, egységesítő nemzeteszemlének voltak jóval korábbi előzményei, s az anyanyelv nem az 1780-as években vált a nemzeti lét letéteményesévé.¹¹⁸ Tudatosult az anyanyelv más nemzetektől megkülönböztető szerepe és veszélyeztetettsége a latin és az élő idegen nyelvek által. Az anyanyelv a nemzet fennmaradásának, önállóságának és önrendelkezésének egyik feltétele, s a példák jelzik az anyanyelv közösséget összetartó, nemzeti azonosságot teremtő szerepét. A magyar nyelvűség tudatos magatartás, amely a nemzethez tartozást, a túlzott lojalitástól való elhatárolódást és az asszimilációs tendenciák elleni tiltakozást fejezi ki egy olyan időszakban, amikor nem nemzeti király uralkodik az országban. Ebben a megvilágításban a XVIII. századi magyar nyelvű egyházi irodalom figyelemre méltó mértékben járult hozzá a kulturális nemzetfogalom, egy új típusú közösségi tudat kialakulásához.

¹¹⁸ BÍRÓ Ferenc, *Nemzet, nyelv, irodalom. Az 1780-as évek értelmiségének ideológiájához*, ItK 88 (1984), 558–577.; CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar nyelvújítás korszakában*, Bp., Akadémiai, 1990; DEBRECZENI Attila, *Nemzet és identitás a 18. század második felében*, ItK 105. (2001), 513–552.